ЛЕВ Т. ОРЛИГОРА

БУДНІ НАШОЇ ЕПОХИ

ЛОНДОН · УВС · 1953

Дорогому Другові Макареві з глибокою вдячністю за всі турботи його, дякуючи яким я приїхав до Канади,

Ваш друг Лев Орлитера.

4.6.54.

Торонто.

БУДНІ НАШОЇ ЕПОХИ

(Трилогія)

Том I

Лев Т. Орлигора

БУДНІ нашої ЕПОХИ

ТРИЛОГІЯ

Лондон 1953

Українська Видавнича Спілка

Всі права застережені Видавництвом

Copyright 1953
by
Ukrainian Publishers Ltd.

Обкладинка роботи Р. ГЛУВКА

Накладом Української Видавничої Спілки

Printed by "Ukrainian Publishers Ltd.",
237 Liverpool Rd., London, N. 1.

ПЕРША ЧАСТИНА

Том І

Моїй Матері, що життя віддала за сина свого
присвячую —
Автор

THERE WHERE COMMUNISM OVERCOMES
("Week-days of Our Epoch", by Lew T. Orlyhora)

"The truth is not ownership of anybody:
it is universal and absolute".

Guizot.

"I—contemporary of U.S.S.R.—had never tried to become an enemy of Communism—I have been striving to be a free human being and therefore I am at present considered by Moscow as an enemy of Russian-Communist imperialism. (See: "Pravda", No. 55. 11. 162).

My life experience convinced me that it is safer to quarrel with a Russian than to be in peace with him: friendship between a misanthrope—Russian imperialist and a philantropist—Western democrate is to me the co-existence of lie and truth.

O, tempora! O, mores! Only one who knows the truth knows the value of himself".

Lew T. Orlyhora

"New York Herald Tribune" (No. 20 534, Paris), published an article dedicated to Lew T. Orlyhora (Sylenko), author of a trilogy **"Week-days of Our Epoch"** under the title: "A Ukrainian left Russia to fight against Soviet-Fascism" by the well known publicist, William J. Humphreys. There he wrote that L. T. Orlyhora "long before the war had been in opposition to Russian Communism" having deeply understood the moral of despotism.

"L'Humanite" (No. 1 372), an official organ of the Communist Party in France, called the author of "Week-days of Our Epoch" German SS-man, with the purpose by that falsity of negativing his activity. It is not known to the French

Communists that L.T. Orlyhora was severely oppressed by the Nazis.

Paris literary pro-Communist weekly "Les Lettres Francaises" (No. 245), having even not the slightest arguments to contradict the truth of L. T. Orlyhora's publicist activity, called him " the devil of lies (!)".

There is a question: Why the Communist fellow-travellers, the supporters of Red Moscow imperialism, treat with such hatred a Ukrainian who yesterday was in the rank of the Soviet Army?

The answer is given by the authoritative literary critics who state that "Week-days of our Epoch" is the correct and precise illustration of what was taking place in the Soviet Union during the years 1937-40 (and partly in the 20th) among different social classes. Literary form of L. T. Orlyhora's book —fresh and original". (Prof. Dr. W. Derzawyn).

"Week-days of Our Epoch" belongs to books of special value, and is based on historical-documentary facts. Its being superior to other books published until today in the world, is in the aspect that it gives, not a fragmentary but a complete picture of criminal Communist-Russian domination". (Prof. dr. H. Washchenko).

"There where Communism overcomes"—writes the late Soviet Army major Sukharsky—"I have been in bond yesterday; to-day I chose freedom".

Why? You will know after you read "Week-days of Our Epoch".

UKRAINIAN PUBLISHERS, LTD.

LA OU LE COMMUNISME EST EN TRAIN DE VAINCRE
(Lev T. Orlyhora: "Les faits quotidiens de notre temps. . .")

"La verité n'appartient ã personne, elle est Universelle et absolue".

Guizot

Contemporain de la création de l'U.R.R.S. je n'ai jamais manifesté d'hostilité envers le communisme, je m'efforçais seulement de sauvegarder ma libérte et c'est pour celà que je suis rangé parmi les ennemis de l'impérialisme russe et du communisme ("Pravda" N: 55. 11. 165).

Mon expérience m'a appris qu'il est plus sûr de de rompre avec un communiste russe que de chercher à maintenir des relations avec lui. L'amitié entre le Russe, misanthrope et impérialiste, et l'occidental imbu d'idées démophiles et attaché aux principes de la démocratie ressemble, à mon avis, à un essai d'accomodement entre le mensonge et la vérité.

O tempora! o mores! Le prix de la vérité n'est connu que de celui qui connait sa propre valeur.

Lev T. Orlyhora

Dans l'édition parisienne de la "New York Herald Tribune" (N: 20534) M. William J. Humphreys, publiciste connu, a consacré à Lev T. Orlyhora, auteur de la trilogie "Les faits quotidiens de notre temps" un article sous le titre **"Les faits quotidiens de notre temps"** un article sous le titre tre le fascisme soviétique", dans lequel il affirme "que L. T. Orlyhora déja avant la guerre faisait partie de l'opposition anticommuniste", ayant bien compris le despotisme moral du communisme.

L'"Humanité" organe du parti communiste français (N:1372) qualifie L. T. Orlyhora de "S.S. allemand" pour jetter une ombre sur son activité et car les communistes français ne savent pas qu'il a eu à souffrir des nazistes.

L'hébdomadaire "Les Lettres Françaises", connu par ses sympathies communistes, ne trouvant pas de contre-arguments à opposer à L. T. Orlyhora, l'appelle "diable du mensonge".

On se demande pourquoi les adeptes du bolchévisme s'acharnent avec tant de haine contre un Ukrainien qui hier encore se trouvait dans les rangs de l'armée soviétique? Et nous trouvons la réponse dans de sérieuses et très favorables critiques de l'oeuvre litéraire de L. T. Orlyhora qui a su, d'après le Prof. V. Derjavine, "presenter exactement le tableau de la vie des diverses classes de la société en U.R.R.S. de 1937 à 1940 et avant".

Le Prof. G. Vachtchenko dit: "Parmi les oeuvres d'une valeur exceptionnelle il faut signaler la trilogie "Les faits quotidiens de notre temps". Elle se détache avantageusement d'autres publications du même genre car elle donne un tableau général de la criminelle domination des communists russes et non des images fragmentaires".

"J'étais hier là où le communisme est en train de vaincre". —écrit le commandant soviétique Sucharsky—"Aujourd' hui j'ai choisi la liberté".

Pourquoi? Lisez "Les faits quotidiens de notre temps" et vous l'apprendrez.

LES EDITEURS

DORT, WO KOMUNISMUS SIEGT . . .
("Die grauen Tage unserer Epoche", Leo T. Orlyhora)

"Die Wahrheit gehört niemandem; Sie ist ein allgemeines und absolutes Gut".

Guizot

Ich bin im gleichen Alter, wie die U.d.S.S.R. und hatte niemals die Absicht ein Feind des Komunismus zu sein,—ich wünschte nur ein freier Mensch zu werden,—deswegen hat mich Moskau in die Reihen der Feinde des russisch-kemunistischen Imperialismus eingegliedert.

("Prawda" No. 55. 11. 162.)

Meine Lebenserfahrung überzeugte mich, dass ein Streit mit einem russischen Komunisten weniger gefährlich ist, als eine friendliche Freundschaft. Ein Bund der Freundschaft des misantropen russischen Imperialisten mit einem filantropen westlichen Demokraten erinnert mich an das Zusammenleben der Lüge und der Wahrheit.

O, tempora, o, mores! Nur derjenige kennt den Preis der Wahrheit,—der seinen eigenen Wert kennt.

L. T. Orlyhora

Die Zeitung "New York Herald Tribune" (No. 20. 534., Paris) widmete dem Herrn Leo T. Orlyhora (Sylenko), Verfasser einer Trilogie: **"Die grauen Tage unserer Epoche"** einen Artikel des bekannten Publizisten William I. Humphreys unter dem Titel "Ein Ukrainer erklärte, dass er Russland verlassen hat, um gegen sowietischen Faschismus zu kämpfen".—In diesem Artikel schreibt er, dass L. T. Orlyhoda, lange vor dem Kriege, in Oposition zum russischen Komunismus stand, da er die Moral des russischen Despotismus zur Genüge ergründet hatte.

Die Zeitung "L,Humanite" (No. 1372) das Hauptpresseorgan der komunistischen Partei Frankreichs, nannte den Verfasser "der grauen Tage unserer Epoche" einen deutschen SS-Mann, um auf diese falsche und unehrliche Art und Weise seine politische Tätigkeit im Auslande zu gerringen.

Ja, den französischen Komunisten ist es nicht bekannt gewesen, dass Herr L. T. Orlyhora ein Verfolgter des Naziregim war.

Das pariser prokomunistische Wochenblatt "Les Lettres Franguises" (No. 245) nennt ihn ohne das geringste Argument, mit der Absicht seine publizistische Tätigkeit zu brandmarken, einen "Teufel der Lüge"— Wissen möchten wir, warum die Diener des russischen roten Imperialismus, mit so einem grenzenlosen Hass einen Ukrainer verfolgen, der gestern noch in der sowietischen Armee diente.

Ernste Literaturkritiker beantworten diese Frage indem sie feststellen, das "Die grauen Tage unserer Epoche" genau all dies bezeugen, was in der U.d.S.S.R. in 1937-40, und teilweise auch im Laufe der zwanziger Jahre zufor, in verschiedenen Befölkerungsschichten vor sich ging.—Die literarische Form des Buches des Herrn L. T. Orlyhora ist frisch und originell".—

(Prof. Dr. W. Derschawyn)

Die Trilogie "Die grauen Tage unserer Epoche" gehört zu den Büchern von ausnahmsweise einmaligem Wert, indem sie geschichtlich und dokumentarisch begründet ist.— Ihr Vorzug über den anderen Büchern, welche bis jetzt in der Welt erschienen sind beruht darin, dass sie nicht ein teilweises, sondern ein volständiges, klares Bild der verbrecherischen russisch-komunistischen Herrschaft darstellt.—

(Prof. Dr. Waschtschenko)

Ein ehemaliger Sowiets Major Sucha-skyj schreibt: "Dort, wo Komunismus herrscht,—war ich gestern. Heute habe ich Freiheit gewählt. Warum? Nun die Beantwortung dieser Frage werden Sie finden, wenn Sie das Buch "Die grauen Tage unserer Epoche" durchgelesen haben".

Ukrainische Herausgeber G.m.b.H.

ТАМ, ДЕ ПЕРЕМАГАЄ КОМУНІЗМ...
(»Будні нашої епохи«. Лев Т. Орлигора)

»Правда не належить нікому: вона всесвітня і абсолютна«.

Guizot

Я — ровесник СССР — ніколи не намагався робитися ворогом комунізму — я намагався бути вільною людиною, і тому тепер Москвою (див. »Правда« ч. 55. 11. 162) зарахований до ворогів російсько-комуністичного імперіялізму.

Мій досвід життя переконав мене, що з комуністом-росіянином безпечніше посваритися, ніж помиритися; союз дружби між мізантропом — російським імперіялістом і філянтропом — західнім демократом, мені нагадує співжиття брехні з правдою.

O, tempora! O, mores! Тільки той знає ціну правди, хто знає ціну самому собі.

Лев Т. Орлигора

»Ню Йорк Геральд Трібюн« (ч. 20,534, Париж), присвятив письменникові Левові Т. Орлигорі Силенкові), авторові трилогії **»Будні нашої епохи«**, статтю відомого публіциста Вільяма Й. Гампрей, під назвою **»Українець сказав, що покинув Росію, щоб боротися проти советського фашизму«.** В статті підкреслюється, що Лев Т. Орлигора »ще перед війною перебував в опозиції до російського комунізму«, глибоко зрозумівши погубність деспотизму і знищення волі людини« . . .

»L'Humanite« (ч. 1.379) — головний пресовий орган комуністичної партії Франції називає автора »Буднів нашої епохи« німецьким есесманом, щоб та-

ким фальшивим способом знецінити його діяльність: французьким комуністам не відомо, що Лев Т. Орлигора (Силенко) був переслідуваний націонал-соціялізмом. Паризький літературний прокомуністичний тижневик »Les Lettres Francaises« (ч. 245), не маючи найменших арґументів, щоб очернити правду публіцистичної діяльности Лева Т. Орлигори, називає його (навіть!) »дияволом брехні!«

Виникає питання чому портієри московського червоного імперіялізму з такою ненавистю ставляться до українця, що ще вчора перебував у рядах совєтської армії? Дають на це відповідь поважні літературні критики, які стверджують, що »Будні нашої епохи« точно зображують все те, що в СССР в 1937-40 рр. (а почасти й за 20 років) у найрізноманітніших шарах суспільства діялося. Літературне оформлення книги Лева Т. Орлигори свіже й ориґінальне«. (Проф. д-р В. Державин).

»До книг виняткової вартости, історично документарної обґрунтованости, належить трилогія »Будні нашої епохи«; перевага її над іншими книгами, що досі появилися в світі в тому, що вона дає не фраґментарне, а широке полотно злочинного комуністично-московського панування«. (Проф. д-р Г. Ващенко). »Там, де перемагає комунізм, — пише бувший совєтський майор Сухар-ський, — я був учора. Сьогодні я вибрав волю. Чому? Довідайтесь, прочитавши **»Будні нашої епохи«.**

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

В ІНСТИТУТІ

Викликає секретар комсомольської організації

— Ідеологія марксизму-ленінізму переможе в усьому світі. Впаде загниваючий капіталістичний світ. . . Ваше завдання — поширювати в масах політику сталінізму, — говорив професор М. Він охрип. І, здається, під окулярами дрімають його очі.

Я засуваю в кишеню руку. По кутках вигортаю вчорашні крихти. Стискаю їх у пучці, кидаю в рот. Жую хліб, прикриваючись долонею. — Великий вождь світового пролетаріяту, Йосип Сталін, — продовжує монотонно М. — сказав: »Ленінізм — це марксизм доби імперіялізму й пролетарської революції«.

Занотовую »мудру« цитату вождя. Про неї М. найбільше питатиме, вимагатиме знати напам'ять. Вже другу годину я безуспішно намагаюсь приховати своє хвилювання. Але воно виводить мене з рівноваги.

Машинально витираю спітніле чоло. Пригадую слова матері: »Сину мій, особливо міцно тримай себе в руках і будь розсудливим, і, як лев, відважним, коли гнів заливає твою душу. В таку хвилину людина найбільше робить собі прикростей. Уміти панувати над собою — значить краще за всіх закінчити інститут«

Слова матері не насичені мудрістю, але по-материнському щирі і варті уваги. Я зовсім не розгні-

ваний. Я тільки сьогодні схвильований, як ніколи. Мене мучить загадка: що говоритиме секретар комсомольської організації інституту. Він викликає негайно: слово »негайно« більше хвилює, ніж »викликає«. Мабуть, отримав якийсь донос? Перед передачею до рук НКВД хоче хитро перевірити, підсилити особистими нотатками.. Може з місця мого народження прийшла біографія?

— А. . . товаришу, нарешті. Ви на мій виклик чи самі? Що нового? — перші слова секретаря. Добре знає, що прийшов »на виклик«, а питає »чи самі«? Він єхидно всміхається: інакше не вміє, або не хоче. Відповідаю, що надзвичайні новини швидко стають для всіх відомими. Опісля перестають бути новинами. Про дрібні речі не варто поважно говорити. Ще більше, не доцільно робити їх великими.

— З малого, як говорив товариш Сталін, починається велике, товаришу. Н-так. Завтра в нас загальні студентські збори. Мусітимете взяти слово. До речі... викликав вас у тій справі, в якій я справжніх сталінців не турбую. Я не хочу сказати, що ви не сталінець. Н-так. Знаю, станете комсомольцем, або мені, як большевикові, скажете, що стоїть на перешкоді. . .

— Радий, що ви, товаришу секретарю, маєте щире бажання допомогти мені комсомольськими порадами. Дякую. Я з великою радістю, але, думаю, що політично недостатньо підкований, — відповів я. А секретар:

— Та це ж більше, як помилка! Ви осмішуєте себе перед іншими. Ви вже кінчаєте вивчати енциклопедію большевика — »Короткий курс історії ВКП(б)». Маєте зразковий конспект. Хіба станете скигліти, не захочете цей славний кінець відзначити великою подією у вашому житті. . . вступом до ленінського комсомолу. Н-так. . . Ви вмієте жартувати. Це анкета. Коли не знайдете поручителів, звернiться до мене. Поручуся я. Н-так. Кажуть, що у вашому гуртожитку двох арештували? Це, безумовно, справа не наша. . .

Політізолятор в Центральній бібліотеці України

З анкетою в руках виходжу. Стає ясно: щохвилини мушу сподіватися іншого виклику. Допитуватимуть працівники НКВД. Все обдумую тепер, контролюю свої сили, здібності. Буду на кожному допиті відповідати: »знаю про них все те, що й про інших«. Слова »все те, що й про інших« в слідчого викличуть звірячий гнів. Не здивуюся, коли в обличчя отримаю »гостинця«. Лава тепер арештованих стояла поруч з моєю: мушу про них все знати. З ними я часто ходив до бібліотеки ім. Короленка. . .

Головна бібліотека України — єдина криниця, з якої я пив жадібно поживу для душі і мозку. Там проходили всі вільні години. Останніми часами я захопився дореволюційними виданнями. На деяких із них ще чомусь не стоїть штемпель: »не видавать«. Багато книг позамикано в льоху, ще більше спалено. На багатьох дверях висять замки з печатками НКВД і написами: »запрещенные«. Ці книги запідозрені в »контрреволюційній« діяльності, перебувають в »політичному ізоляторі«; їхні автори замучені в підвалах ЧЕКА. Або вислані в концентраційні табори. . .

Навчання в бібліотечному інституті мене не задовольняє. Марксистські погляди з причин своєї куцохвостої однобічности й поверховости робляться нудними і втомлюючими. Тільки книги клясиків світової літератури залишаються і далі моїми нерозлучними, вірними друзями. Але вчора я дозволяв, щоб тероризував мене творами глашатай*) октябрської революції Маяковський. Він пише: »До Єгипта розчепірю ноги!«. »Будь я негром преклонних лет — і то без колебаній і лені я русскій би виучіл язик, лішь только патаму, что ім разгаварівал Ленін!«

Поет настирливо хоче до Єгипту »розчепірити ноги«. Я гніваюся і не гніваюся на нього. Він лає, ненавидить мене. Ні, не мене. Тисячі, мільйони таких, як я. По-московському картає українську молодь за те, що вона ігнорує московську мову. Навіть негр мусить »без колебаній« її обов'язково визубрити »на склоне лет« »лішь только патаму. . .«

*) Окличник.

Я не гніваюся на Маяковського »лішь только патаму«, що він кулею роздовбав сам собі череп. Може, бідолаха, розірвався напополам, коли »розчепірював ноги«?..

Біля будинку НКВД: вулиця Чернишевська

Та більші бідолахи мої друзі. О четвертій годині ночі їх арештовано за те, що вони не мали сили думати одне, а говорити інше. Два тижні тому, повертаючись з театру, де демонструвався »Ленін в октябре«, вони почули слово »стройся«. І зупинилися біля будинку НКВД: вулиця Чернишевська. Обережно зазирали в щілину високої огорожі. На освітленому подвір'ї стояв гурт селян-арештантів. Жовті, як висушені трупи, »строїлися«. У всіх пов'язані руки, зарослі бороди. Не мали права навіть уламками шкла поголитися. Мабуть чекають на етап, бо енкаведисти ходять із собаками...

Через тиждень на іншій вулиці студенти-односельчани бачили інших арештантів, що працювали на будівництві універмагу. В'язні під посиленою охороною виконують »прінуділовку« — примусову працю. Не люди: людські кістяки, обтягнуті шкірою, сновигають під мурами. В них, здається, нічого вже не лишилося людського. Очі спрямовані тільки вниз, як у працюючих волів. Вгорі над ними на червоному полотнищі красуються гасла: »Труд в СССР став справою чести, доблесті і геройства« (Й. Сталін). »Труд облагараживает человека«. »Человекі« носили на плечах цеглу. Ноги обмотані ганчір'ям. В багатьох кістляві червоні коліна виглядають з холош...

Між в'язнями пізнали студенти сусіда Захарка. Три місяці тому енкаведисти забрали з села: працював на городі. Він не хотів іти до колхозу. Студенти написали рідним у село: жінка і діти хай довідаються, що мій батько »облагараживается«*)...

В редакції »Соціялістична Харківщина«.

Виходячи з інституту, я запитав свого приятеля, чи він сьогодні снідав. З таким запитанням він до

*) Облагороднюється.

мене також часто звертається. Дав два карбованці, щоб він хоч пообідав у »Гіганті« — студентському містечку. В майбутньому, як не забуде, то допоможе й мені. Я ще маю дев'ятнадцять карбованців. П'ять днів тому отримав гонорар з редакції »Соціялістична Харківщина«.

Переходжу майдан ім. Тевелєва. Відвідую редакцію »Соц. Хар.«. Редактор літературного відділу (відомий письменник Владко) відповів на моє привітання. Сказав, що я можу передати вірш новому його заступникові. Заступник вп'явся очима в рядки. Реагую на кожну жилу, що набігає і зникає на його чолі.

— Вірш не піде , товаришу.

— Чи можу знати, чому? — питаю заступника.

— Причин багато. Ви пишете »блідий місяць«. Хороба всіх молодих поетів. Ці рядки вносять дисонанс.

Я відчув, що мої очі вийшли з орбіт. Успішно тримаю рівновагу. Слухаю уважно далі.

— Колхозне життя — розквіт саду. Сталінське буяння і рев тракторів. Повнокровне соціялістичне змагання. Розріст стахановського руху. Сталінська конституція. І цей сталінський океан бурхливого сталінського життя освітлює ваш »блідий місяць«. У Шевченка є »і блідий місяць на ту пору«. »На ту пору«, товаришу. Тоді ж була пора кріпацтва і батогів ланового. Може ви жартуєте? Хочете, щоб я надрукував ваш вірш і накликав на себе недовір'я партії. Помиляєтеся, товаришу. Ви думали, що я вас не питатиму, чого поблід місяць.

Я пригадав село: на вулиці багно, в церкві зерносховище, а в хатах колхозні злидні, і. . . портрет Сталіна. Як добре було б сказати, що місяць поблід, злякавшись сталінського буяння і реву... Засумував за волею уярмленого народу. Йому тяжко стало дивитися на рабський страх заступника літредактора. Але знаю, заступник добре робить, що боїться накликати на себе підозріння. Страх оправданий. Він хоче жити. Він, одначе, не подібний на страуса, що, побачивши небезпеку, ховає голову в пісок. Я за жарт мусів би заплатити не тільки життям, а й нелюдськими муками. Стискаю губи. Мовчу.

— Ви пишете — »шепоче трава«. Чого вона шепоче? Хто їй забороняє говорити на повний голос? Ви, товаришу автор, забороняєте, бо закохані в різні підшепти, шепотіння. Мені, наприклад, зовсім невідомо, про що трава шепоче. . . Тільки ворог, як говорить Сталін, »діє тихою сапою«. . .

— Талант маєте, не суперечу, — продовжував заступник літредактора. — Не маєте смаку. Читайте більше Маяковського, Лєбедєва-Кумача. Співайте про заводи, оспівуйте п'ятирічки. Як багато навколо вас тем. Будете поетом червоної індустрії. Вам дані всі умови творити свобідно, радісно.

Я згорнув зошит віршів. Подякував за рясні поради. Вийшов. Сліпуче сонце овеснянило мою душу. Думаю — заступник тяжка людина. Але я нітрохи не гніваюся на нього. Він певно в житті переніс багато психічних потрясень. Має паралізовану руку. Не знає, що він нестерпний. Моє враження: він дуже втомлений. Навіть дбайлива опіка лікарів була б безнадійною. Справа задавнена. . . Опісля тільки випадково я довідався, що він довго працював у підвалах ЧЕКА. Тепер пішов у »відставку«. Має великі заслуги. Відділ кадрів при районному комітеті партії дав йому теплу працю в редакції.

Діло №?

Сідаю в трамвай ч. 15. Приїжджаю до »Гіганту«: студенти Харкова добре обізнані з цим шляхом. Поспішаю вулицею Лермонтова. Хочу відвідати генерала. Він, генерал Ч-ський, далекий родич моєї матері. . . Було б спокійніше для нього, коли б він не був нашим родичем. Може перебільшую, помиляюся. Переконаний: моя присутність в його мешканні не дуже бажана. Скажу, — прийшов порадитися і попрощатися. Генерал завжди охоче давав поради. Приватне мешкання — не військова школа. Можна бути зовсім порядною людиною. Навіть думати по-цивільному. Правда, в генерала рідко бувають такі настрої.

Сьогоднішня зустріч з секретарем наказує мені відгострити зір і слух. Готуватися до втечі з інституту. До інших шляхів брами зачинені. Обмірковую пляни втечі. Втекти легко, але. . . тяжко обминути

її наслідки. Основна причина: не можу виповнити анкети. Чому? Заповнена анкета, підтверджена моїм підписом — я це знаю, — негайно піде в районний комітет комсомолу. Райком перешле справу до спеціяльного відділу НКВД. Так вимагають робити інструкції щодо прийняття. . .

НКВД звернеться до місця мого народження. І негайно отримає відповідь на запити. Майже кожен секретар сільської ради — сексот *). Загальне і звичайне явище. Він »всевидюще« око в селі. Він повідомить у Харків, що я син »ворога народу«. Мною, мовляв, уже цікавилися місцеві органи. Але тимчасово не знали місця осідку. Сексот намагатиметься широко написати мою біографію. Обов'язково змалювати мене якнайчорнішими фарбами. Завірить писанину печаткою і розпишеться.

На мою особу в Харкові ростиме політична справа. Діло №?. Аґенти заопікуються в перші дні студентом з »підмоченою« політичною репутацією. . . Проявлятимуть революційну пильність. Зароблятимуть собі на хліб. НКВД звернеться до секретаря комсомольської організації з вимогами дати негайно про мене широку характеристику. . .

Виявиться, що я ворог народу

Виявиться, що я ворог народу. Чому? Тому, що обдурив партію і уряд, приховавши своє справжнє походження, що не давало мені права бути студентом. Той, хто дружить зі мною, буде взятий »на олівець«. Кожен студент з переляку говоритиме на мене якнайбільше нісенітниць, щоб не накликати на себе якогось підозріння, щоб не обвинуватили його в симпатіях до »ворога народу«. Найбільше галасуватимуть комсомольські кар'єристи, що думають вступити в ряди партії. Для них буде добра нагода виявити в демагогічній промові готовість бути комуністом. . .

В справі окреме місце займе моя дружба з арештованими студентами. Справа не втратить сили, хоч вони будуть тоді вже неживими. І почнеться. Заарештують.

*) Таємний аґент — інформатор.

І тоді слідчому примушений буду писати і розповідати, розповідати і писати. Він буде рвати написане, кидати в кошик. Пити вино, палити одну цигарету за іншою, грати ролю рознервованого. Наказуватиме знову писати. Братиме з кошика, склеюватиме. Порівнюватиме один рукопис з іншим. Знаходитиме розходження. Усміхатиметься, радітиме своїми здібностями. Поширюватиме справу. . .

На наказ слідчого кати вкинуть гирю у повстяник і повстяником битимуть. Такий спосіб тероризування вони називають »отбіть бебехі«. Слідчий жалісливо питатиме, чи болить. Заломлюся. Признаюся, що приховав своє походження з метою завоювати довір'я партії, щоб потім довір'я використовувати для підривної діяльности в користь якоїсь буржуазної країни. Насправді ж я приховав, щоб мати змогу вчитися.

Почну погоджуватися, що я вів пропаґанду проти Сталіна. Потім видумуватиму, як її вів. Вигадаю якусь страшну фразу. Скажу, що її поширював в інституті. Гуртував студентів. Коли й це не допоможе, то признаюсь, що таємно співчував студентові — молодому грузинові Ш-зе. Смуглявий Ш-зе три місяці тому помер від звірячих тортур у тюрмі на Холодній Горі.

Як Сталін був врятований від арешту?

Ш-зе під час жовтневих свят оглядав з іншими студентами музей революції, що стояв недалеко від бібліотечного інституту. Щоб звернути на себе увагу товаришів, він, між іншим, розповів про Тбілісі. Потім про великий овочевий магазин, що стоїть майже поруч з будинком його родини. Власником маґазину вже стара людина — особистий друг Йосифа Сталіна.

В часи підпільної діяльности Йосифові Сталінові (тоді Сосо Джугашвілі) довелося деякий час переховуватися в льоху свого близького друга і батькового приятеля Квіташвілі.

Царська поліція довго без бажаних наслідків шукала спритного Джугашвілі, організатора терористичної групи »Кінто«. Групі вбитого касира, що

працював у Тбіліському банкові, так і не знайшлися. Дехто із Сталінових товаришів був заарештований. Сталін щасливо врятувався. . .

Прийшла і минула революція. Постарілий друг тоді голодного й обірваного Сосо Сталіна звернувся до Кремля. Описав, як минуле: темний льох, свою боязнь за кунака Сталіна перед поліцією. Сталін пригадав. Дав наказ видавати йому щомісяця по дві тисячі карбованців. Квіташвілі від грошей категорично відмовився. Жодні суми не задовольняли його амбіцій. Він знову написав Сталінові, що хоче жити, як раніше, — чесно, з власної праці. Кунак Сталін, на його безконечні прохання, дозволив знову мати приватний овочевий магазин, відібраний революцією для держави.

Запитайте, кому тепер належить розкішний палац князя Воронцова-Дашкова в Тбілісі? Вам скажуть: »Матері червоного царя Сталіна«. Запитайте стрічного мешканця в Тбілісі, кому дозволив Сталін мати приватну власність, то вам негайно дадуть відповідь: »Своєму приятелеві«. І після такої відповіді, з заздрістю покажуть єдиний в СССР приватний торговельний заклад — овочевий магазин Квіташвілі.

Ш-зе, жартуючи, обвинувачував Сталіна в дрібнобуржуазних »ухилах« і зраді супроти Маркса, що заперечував право на приватну власність.

Оповідання молодого грузина блискавично поширилося серед студентів, але, мабуть, ще швидше про це стало відомо органам НКВД. Ш-зе арештували. Катували. Примушували, щоб він оголосив на загальних зборах студентів відречення від власних слів. Студент відмовився з грузинською впертістю. Він дивувався, чому в Харкові заборонено говорити про речі, відомі в Тбілісі.

НКВД потребує ворогів народу

Але найжорстокішу правду буду глибоко берегти. Один тільки я маю знати, що брат мого батька був арештований за участь в Союзі Визволення України. Батько постійно запевняв себе, що арештовують тільки тих, що не вміють або не хочуть бути обереж-

ними. Мати хвилювалася. Казала, що арештовують тих, що здатні самостійно мислити. Критично підходити до політики большевиків. Большевики хочуть їхніми м'язами творити індустріялізацію Сибіру і павперизацію України. Якщо ворогів народу немає, то їх треба зробити. Зробити їх стільки, скільки вимагає п'ятирічка безкоштовних робочих рук. »Соціялізм — це облік« (Сталін). Такими руками розширюються сітки золотих копалень Колими. Колима — найбагатша в світі копальня золота: треба тримати в таємниці. Буржуазно-капіталістичний світ не мусить знати. Комінтерн потребує золота. Колима потребує рабів. НКВД потребує »ворогів народу«. Якщо органи НКВД оголосять, що вже »ворогів народу« немає — значить, вони вороги народу...

Мати була незадоволена, що батько хворіє на манію самовпевненості, гнівалася. Погоджуюся з матір'ю. Спадкова хвороба батька — сліпа самовпевненість. Вплинула мати чи постійні арешти — не знаю. Батько спалив всі »підозрілі« книги. Мати казала, що батько нервується, щоб показати, що він не тільки самовпевнений, а навіть і слабохарактерний. Вона не мусіла в такий час кепкувати. Спокійність матері більше пасувала батькові.

Ніколи не бачив батька таким розгніваним, як тоді. Він подібний був на чорну хмару, що йде з бурею і несе повні груди зливи.

»Розорані межі« полетіли із Скрипником і »українізацією« в піч. »Розорані межі«: моя колишня читанка. Огонь »пожирав« Бориса Грінченка »Під тихими вербами« і »Серед темної ночі«... Я любив читати Грінченка. В нього м'яка, соковита і, як веселка, барвиста мова. В його творах тепер знайдені якісь »буржуазні вилазки«. Добре, що Грінченко помер. На старість врятувався від небезпеки.

— Сину, я маю книги. Але не їх ідеї! Ні, я зовсім не думаю когось страхатись. Я готовий і зараз іти на розп'яття. Прийму муки більші, як Христос, хоч я, порівнюючи з Христом — є тільки »я« істоти, ім'я якій — людина. Я був і залишився вірний ідеалам людини. . , — говорив батько. Його руки лежали на моїх плечах. Його очі були розчулені, вії мокрі. На устах невимовне хвилювання. Здавалося, що ці па-

тетичні слова говорив не він, а нестримна сила того зворушення, повністю підвладним якому він був у ту хвилину. . .

Арешт батька

Мене полонили батькові слова. Вони були для мене зовсім свіжими. Виходили вони, здавалось, з синьої жили, що нап'ялася, перерізала його чоло. Говорила душа батька всіма своїми бурхливими глибинами, таємницями. Розсівала в моїй душі зерна, що не розростатися не можуть.

На четвертий день, пам'ятаю, батько в білизні стояв біля стіни з піднятими вгору руками. Очима смерти дивився на нього чорний отвір пістоля. Гігантська тінь батькових рук падала на стелю. Переломившись, звисала на стіні крилом пораненого лебедя. Пам'ятаю, як сьогодні. Гасова лямпа тріщала, хоч на неї ніхто не сипав соли. Летіли іскри. Лямпа гасла. Батько сказав:

— Підтягніть ґніт. Треба більше світла!

Працівник НКВД підтягнув ґніт. Тінь піднятих рук хиталась. Тепер вона виразно нагадувала розіп'ятого птаха. Знаю, що батько йде на розп'яття. »Залишається вірний ідеалам людини«. Я заповню його місце у всесвіті.

Я кулаком скинув сльозу з очей. В моїй душі прокидався звір. Хотілося зрадити ті ідеали цивілізованої людини: втекти від себе. Дикуном скочити на катів. Вп'ястися, як тигр пазурами, в їхнє горло. Під очима набігали і тремтіли мішки.

— Якщо ти любиш, якщо ти хвилюєшся і вмієш терпіти — то ти людина. Не страхайся, хоч вони й творять тьму, але також її бояться. Вони переконаються, що в нас нічого немає, і підуть. Краще заопікуйся матір'ю. Вона, бідна, зовсім безпорадна. Працівники НКВД чесно виконують свою працю. Вони хочуть бути вірними партії.

— Не занімайся, паразіт, белетрістікой! — просичав один: блиснула на його кашкеті червона зірка. Працівники НКВД старанно проглядають книги, конспекти, газети. Рилися в кишенях. Зазирали в піч. Облапували подушки. Найспритнійший бов-

тнув ложкою в горшку з кислим молоком. Намагався там знайти пістоль або якусь іншу. . . контрреволюцію.

Я бачив: о, ніколи, ніколи не забуду усмішку на обличчі батька. Вона ховалася в його козачих вусах. То була усмішка людини, що готова з розгону розтовкти свій череп об мур, але не відректись від своїх переконань. Усмішка мене переконала, що батько вже цілком готовий на розп'яття. . .

— Єсть! — це слово пронизило тишину в хаті. Батько пішов у льохи НКВД. . .

Пройшло вже багато часу. Немало відніс Дніпро води в море, а його очі, вогкі від сліз очі ще й досі стоять перед моїм зором. Світять у пітьмі вогниками. . .

Мати не без хвилювання оповідала, що енкаведисти тоді знайшли конверт. Конверт, забруднений і обляпаний чорнилом, лежав на дні скрині в порваній книжечці. Батько разом з книжками спалив лист академіка Єфремова. Конверт загубився. Ми спільно не могли знайти, хоч шукали старанно. Працівники НКВД були спритніші. Прочитали на зворотній стороні адресу Єфремова. Їм цього було досить. Про останнє потурбуються слідчі.

Коли батькові »легко« було вмирати на думку, що він має сина, який носить його образ у душі, то мені тяжко жити, що я мав батька, за якого мене переслідують. . .

Хотілося піти, сказати секретареві, що я не можу бути комсомольцем. Секретар здивується, ніби здивується. Якщо він не вміє щиро сміятися, то він не знає, як можна щиро дивуватися. Негайно звернеться в органи НКВД. Вони зацікавляться моєю справою. Обвинувачуватимуть, що іґнорую ВЛКСМ*). Арештують за те, що поділяю батькові думки.

»Всіх панів до одної ями«

Поринувши в думки і спогади, я не вгледів, коли підійшов до будинку. Генерала не було вдома. Він

*) Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді.

мав намір з дружиною йти до театру, але його викликав штаб. Старша дочка пішла з матір'ю, щоб не пропав квиток. Молодша дочка Віра, сімнадцятирічна учениця дев'ятої кляси, мене радо зустріла. Я її розумів. Їй самій було сумно. А вона не знала, що сум — це хвороба, яку завжди можна вилікувати працею. Їй так не хочеться вчити вірш Павла Тичини »Партія веде!«. Учитель вимагає, щоб вона деклямувала в день пам'яті піонера Павла Морозова.

Я знаю, що Вірі легше без павзи протанцювати десять разів вальс, ніж вивчити »Партія веде!«. Вчимо вірш спільно. Вона читає: »Всіх панів до одної ями, буржуїв за буржуями, будем, будем бить! Будем, будем бить! Партія веде! Партія веде!«.

Вірі, бачу, подобається, що »всіх панів« поет захоплено скеровує до »одної ями«. Цікаво, як то вони там »божеволітимуть і конатимуть«. А чи велику треба копати яму? Я відповів, що панів у нас розмножилося, більше, як було колись. Треба копати яму від Одеси до Киева, щоб усіх їх помістити. Щоб цього не робити, краще під охороною, ешельонами, як свиней, вивозити на Сибір. Там природні ями, глибокі прірви.

Але погано буде, коли Віриного батька також хтось назве паном. Віра гнівно запротестувала. З докором глянула на мене. Потім тішилася, що я тільки жартую. Її батько генерал, а не пан. Хто ж були панами? Косіор — секретар комуністичної партії України. . . Чубар — заступник Молотова. Петровський — »президент« УССР. Вони були панами — ворогами народу. Їх партія впхнула »до'дної ями«. Попадали в ями і їхні родини — панські вилупки. Віра злякано погодилася.

Нарком Ягода аж пітнів, кидаючи »до 'дної ями«, а Сталін забув, що він не пан, та і його вкинув туди. Думав, що буржуй. І ями росли і ширшали. Маршала Тухачевського, маршала Блюхера, маршала Єгорова, генерала Федька, комісара Гамарника, командарма Дубового, голову комінтерну — Зінов'єва, НКВД — Єжова і багато-багато інших — всіх їх »до 'дної ями!« Партія веде і ще приведе »до 'дної ями« цілі армії панів!

Вона не могла зрозумути, що я хотів довести своїми словами. Думала, що я серйозно говорив про смішні речі, щоб її розвеселити.

— І буржуїв за буржуями, — підтвердила Віра.

Ніжна, випещена Віра захоплено розповідала про батька. Батько втратив сон. За найбільші гроші не може придбати. Під очима сині плями. Спить, а очі дивляться. Мати навіть боїться спати, коли в кімнаті не горить нічна лямпа.

Повернувся начальник військової школи

Генерал Ч-ський, начальник військової школи, повернувся несподівано. Він має стурбоване, стомлене обличчя. Мені хотілося мовчки провалитися на місці. Випасти біля парадних дверей. І йти-йти в ніч. . .

Віра зарум'янилася. Їй чомусь здалося, що батько може подумати щось. Генерал подивився на мене зосередженим, запитливим поглядом. В погляді не було ні докору, ні приязні. Він налив з карафки вина, випив. Сказав, щоб я зробив те саме. Вино приємним струмком потекло до серця. Відчув, що почало горіти моє обличчя.

Батько сказав Вірі йти спати. Ці слова раптом зіпсували їй настрій. Думала, що суворі слова батька принизили її в моїх очах. Генерал не знав, що він суровий. Проти власної волі розгніваними устами поцілувала батькову лисину. Подарувала мені усмішку. Зробила це з обов'язку бути чемною. Пішла в спальню.

— Щось особливе трапилося? — запитав генерал. Він знав, що я »від нічого робити« ніколи не турбуватиму візитою. Принаймні, я завжди намагався витворити таку думку про себе.

— Хіба в бідного студента, крім турбот про завтрішній день, можуть бути інші справи?

— Не будь скромний. Найбідніші люди — скупі люди. Багатство не в грошах, а в багатій душі. Клади карти на стіл. Будь щирим. Ти маєш багато козирів, а найголовніший з них — молодість. Не лякайся, що старий вовк уже висушив дві шклянки. Це, щоб забути, що я йолоп! Пройдисвіт! Не тільки зем-

ля йолопів родить, вони й самі родяться. Ну, говори ж!

— Прохаю поради. Я притиснутий до стіни. Не дають дихати. Мушу тікати.

— Значить, хтось наступає тобі на п'яти. Дізнайся його прізвище. Передай справу в НКВД. Так-так. К чорту сентиментальність, мораль, совість — видумки розумних для дурнів! Живемо в епоху модерного хитрого самоїдства, що проповідується, як ідеологія, і визнається законом. Ти його з'їси сьогодні і забезпечиш собі життя на завтра. Насильство творить право! Пролилися ріки сліз і крови, щоб створити безклясове суспільство, щоб знищити зло — клясову боротьбу, а тепер? Тепер ми, як свідки, переконуємося, що найтяжче життя на світі, коли не існує розумної клясової боротьби. Замість відкритого клясового змагання, ми придбали незнану в історії дивовижу — модерне самоїдство. Прогориш — з'їдять тебе, не присоливши!

Втомилися, тікаючи від комунізму

Генерал декілька разів повторив слово »з'їдять«. Повторяв до того часу, поки йому вже стало огидно це робити. Він випив знову, помітив, що я трохи зблід. Злякався його відкритих, прямих слів. Слова вихорем вилітали з широких грудей. Думаю, що йому, мабуть, стало боязко і соромно, коли я раптово пополотнілим обличчям признався про свій щирий переляк.

Генерал витягнув пістоль з кишені. Положив на стіл. Сказав:

— Бери. Гм... Бери, не бійся. Пістоль рідко коли людину зраджує. Бери, дурню, розколи мені череп. Боїшся? Хе, жалієш... Ні, ти не жалієш! Ти не дурний... Ти добре знаєш, що я в жовтні власною кров'ю завоював смерть для твого батька, сльози для матері і пекло для твоєї молодости. Може ти пишаєшся, що маєш моральну перевагу надо мною. Може ти хочеш, щоб я сам себе, як Скрипник? Ні, я не самовбивець.

— Найбільше люди говорять правду тоді, коли розгніваються або вип'ють. Ви випили і розгніва-

лися. Скажу: і Скрипник, і Любченко, і Хвильовий, і десятки інших лізли по трупах до комунізму, хоч Петлюра й не пускав. Їх вабила загірна комуна. Вони її уявляли полтавською дівчиною з торбою пшеничних бубликів за плечима. А вона, соціялістична змістом і національна формою, прийшла і з'їла в тридцять третьому мільйони хліборобів. Вона, комуна, завила голодною вовчицею в степах України, залопотіла червоним полотнищем.

— Дух Маркса, — продовжував я, — шепотів над вухами опухлих українських дітей: »Ходить мара по Європі, мара комунізму«. Розчарувалися фанатики. А коли розчаровуються фанатики — значить, розчарування справжнє. Гекатомби жертв їх перелякали.

Тікаючи від комунізму, вони по дорозі зустрічали великі перешкоди. Втомлялися. Їх починали обвинувачувати в опортунізмі. Пришивали орієнтацію на Европу. Зневірившися в доцільності далі жити, вони самі себе замордували. Нарід не зніме шапки в день їхньої смерти. Історія не назве їх героями.

— Хвильовий? Хвильовий еґоїст. Він лишив на поталу своїх однодумців тоді, коли їм загрожувала неминуча смерть у льохах НКВД. Він мусів з ними спільно вмерти, як вмирає капітан з матросами, коли йде на його корабель, — продовжував я.

— Так, погоджуюся з вами, його переслідувала біда. Для тієї людини, що переконалася, що втратити життя — не біда, не існує на світі жодної біди. Злякався мук! Письменник Панч над могилою Хвильового сказав:

»Навіщо ти, Миколо, поставив олив'яну крапку над своїм життям?« Дзенькіт кайданів, що ніс би Хвильовий за великим професором Зеровим у Соловецькі табори НКВД, мали б більший ефект. Більший, ніж олив'яна крапка, пущена в череп у тихій кімнаті.

— Товаришу генерале, — обурення заволоділо мною, — мені не жаль Хвильового. Він у чотирнадцятому році був у царській армії. На початку революції гостював у Богодухові, в будинку поміщика Конопасевича, у Тимоша Пушкаря. Він переконував голову Богодухівської Земської Управи, що кому-

ністи несуть щастя. Він, Фітільов-Хвильовий, в дев'ятнадцятому році в селі Мерефа мав переговори з національними повстанцями Пушкаря в клуні Сергія Павлюка. Селяни граблями вигнали Хвильового. В гної затоптали його червону зірку. Політкомісаром красного загону бандита Соболєва був Мар'єнко. Чекістами: Фітільов і Бідило. Постійно п'яні, одягнені в черкески, овечі шапки на бік, а чуби мичкою.

— Фітільов арештував вісім селян, — продовжував я. — Діти, ридаючи, бігли за батьками. Дарма. Хвильовий і Бідило постріляли батьків у лісі перед Богодуховим. Приречені самі для себе копали ями. Вся Мерефа плакала. Скільки було сирітських сліз. Селянин В'юник з помсти вбив чекіста Бідила, що зробився згодом воєнкомом Мерефської волости. Фітільов утік із села Рублівки до Харкова. Став філософом, чорти б його забрали. В тридцять третьому, коли загірна комуна покрилась трупами голодних дітей, Хвильовий не голодував. У будинку »Червоного Пролетарського Письменника«, що стоїть поруч НКВД на вулиці Чернишевській, він писав спогади з життя чекіста.

Ні, товаришу генерале, нарід не назве його сином. Не назве.

— Але якщо моя присутність привела вашу особу до такого збудження, то я хочу негайно вибачитися, залишити кімнату.

Ганебні плями на тілі

Генерал налив мені вина:

— О, ні, мій поетичний друже. Відчуваю, кидаєш паліччя між мої спиці. Ти не такий дурний, як удаєш. Заплутане, тяжке життя вигострило душу. Юна буряна романтика!

Він хвилювався, бо сьогодні йому в штабі сказали, щоб написав спогади з громадянської війни. Відмовився. Зневірився, боїться. Завихриться в голові якась подія з минулого. Опише її правдиво, з серцем. Почнуть політруки читати. Намагатиметься кожен знайти в спогадах якісь »ухили« від »генеральної лінії« партії. Знайдуть. Приліплять троцкізм

або контрреволюційно-буржуазну »вилазку«, і: до смерти не відліплять. Що більше знайде комісар »вилазок«, то скоріше він забезпечить собі підвищення ранґи. Генерал не хоче стати жертвою своїх спогадів. Заявив, що не має жодних журналістичних здібностей. Скривдила мати — природа. Не хоче комусь давати »кістку«. Звалив все на природу і »кришка«*).

Він показував старі рани на нозі. Називав їх найганебнішими плямами свого тіла. Приємніше було б носити шрами вилікуваного сифілісу. Тими ранами завоював він для себе й інших неволю. Тільки обачність зберегла його донині. Він не тільки не довіряв іншим, а і сам собі.

Він поклав пістоль у кишеню. Взяв мене за руку, і:

— Не думай, що я виховзаний на передових »Правди«. Не думай, що я не вмію в людини знайти краще. Продовжуй, я уважно слухаю.

— Заповню чи не заповню цю анкету — все одно льох НКВД. Скажіть, як його обминути? Ви ж знаєте мою ситуацію.

Лист від матері

— Ось лист від матері. Передала наша знайома. На ваше бажання можу прочитати, — продовжував я.

— Читай. Ні, дай я сам прочитаю.

»Сину. Я дуже постаріла. Не маю сили далі працювати. Молю Бога, щоб забрав мене до себе. Велике горе — бажати смерти, а ще більше — боятися її. Твій рідний дядько (вже другий) пішов за батьком. Є чутки, що він мучився, що оглух і онімів: тобі зрозуміло.

Від мене допомоги не чекай. Забудь, що тебе породила мати. Рятуй себе, як можеш. Якщо тобі доведеться вмерти, щоб учитися, — вмри, але вчися. Без освіти не пізнаєш себе й інших.

Оголоси в »Соц. Харківщині« відречення від батьків. Батька вже немає живого, а мені скоро покладуть у руки свічку.

---

*) кінець.

Світ такий чужий, ніби створений не Богом і не для людей. Називай нас ворогами народу, шпигунами, зрадниками, одним словом: чим зручніше і вигідніше для тебе. Клянися, що ти з батьками ніколи нічого спільного не мав, що ще з дитинства не поділяв їх думок. Твоїм батьком — Сталін, а матір'ю — ВКП(б). Таких відречень у часописах появляється багато. Тільки це тебе може врятувати. Як скучаємо одне за одним, то таємно десь побачимось.

Мій сину, не відвідуй генерала. Пожалій його дочок, вони сироти.

Твоя мати«.

Мати постаріла, втомилася, змагаючись за існування. Мені здається, що вона виплакала на цей лист всі сльози. Сльози матері — це кров її душі. Мати всесильна своїм материнським безсиллям. Я показав генералові її фотознімку. Він схопив фотознятку, як голодний хапає кусень хліба. Глянув, порвав і сказав:

— Тобі легше буде. Бачиш — вона всміхається, а на очах бренять сльози. Вона хотіла потішити тебе усмішкою, а горе зрадило. О, благородна фальшивість! Життя. . . Рік же тому не була ще сивою. Вона ж на десять років молодша за мене, а тепер стала на десять старша. А це що?

Я поклав іншу фотографію на стіл, відповів:

— Це наші родичі. На звороті пишуть: »Дядько, кінчаємо останнє зерно, а потім. . . Як тяжко голодною смертю помирати. Мама померла, а тата арештували вночі«.

Я забрав кусники материної фотознімки і поклав до кишені. Був трохи розгніваний. Генерал узяв карафку. Я думав, що він нею розвалить мені голову. Вижене з хати або. . . збожеволіє. Неждано на його обличчі переплелася ненависть із добротою. Він пив, як навіжений, і говорив, щоб я наслідував його. Я відмовився. Глянув чомусь на фотознятюк Віри, що стояв на столі передо мною. Це помітив генерал. Він стряснув мені плечі. Так трясе батько сина, коли випроваджає в похід. Повів до Віри.

»Наказ« генерала виконаний

Рожеве світло падало від абажура на її розрум'янені щоки. Вона в цю хвилину була подібна на чарівну героїню казки: може в моїх лише очах.

— Якби ти не знав горя, якби ти був маминим сином, то я тобі ніколи не говорив би того, що я говоритиму зараз. Слухай, якщо Віра подобається твоїм очам і твоєму серцю, то генеральською ранґою наказую поцілувати її. Цілуючи, думай тільки про поцілунок. Тобі це дозволено зробити найбільшим володарем світу — природою, — сказав генерал. — Я на хвилину вийду.

Поцілував її.

— Ви збожеволіли, — сказала Віра. Ввійшов батько.

— Може й так. Розумна людина, закохуючись, дуріє. А дурна стає розумнішою. Він поцілував тебе не з любови до тебе, а з мого наказу. Даю тобі можливість у смуткові знайти радість або навпаки.

— Він любить батька, якого вже немає на світі, — говорив далі генерал. — Якщо ти, дочко, хочеш раз в житті довести, що любиш мене, який ще є на світі, то маєш нагоду на мій наказ зробити те, що він зробив з тобою. І тоді не будеш називати божевільним. Я і на хвилину не вийду.

Генерал не дотримав свого останнього слова. Вийшов, а повернувшись сказав:

— Цініть, діти, життя більше, як самі себе. Ловіть його на лету і любіть до глибин!

Ми залишили Віру. Я не вірю, щоб вона спала після такого дикого поводження з нею. Вона обмірковуватиме »коники« батька. Може гніватиметься і на мене.

Генерал, випивши, хотів таким способом продемонструвати, що він шанує мене так, як і свою дочку. Шанує таким, яким я є. Не вірю, щоб він хотів мене бачити інакшим.

Генерал зустрічався з Троцьким

Тепер ми говорили шепотом, як злодії, що обмірковують плян надзвичайного нападу. Генерал зручно приліг на канапі і розповідав про свою участь

в революції. Він особисто добре знайомий із Троцьким. Зустрічався в Киеві. Шанує і досі його енергію, великі ораторські здібності. Це не була людина, винесена хвилями революції. Він належав до формату людей — творців революції. Він робив завжди з маси те, що хотів. Загіпнотизовані, вони сліпо йшли за ним. Він боровся, покоряв, але ніколи не закріпляв придбаних позицій.

П. Казанок — командир бронепоїзду, що на ньому постійно їздив Троцький — сидів довший час в політичному ізоляторі на Козачому Бугрі в Астрахані. Тероризували його за те, що Троцького возив. Тепер він конає в Прорвському концентраційному таборі НКВД: острів Прорв на Каспійському морі. Так гинуть герої жовтневої революції. . .

Творець і комісар красної ґвардії — Троцький дістав можливість виїхати за кордон. Він не хотів везти жодних речей. Для розваги взяв лише патефон і декілька звичайних платівок. На кордоні охорона відібрала в нього патефонні платівки. Вони були золоті, покриті чорною масою. Учні перехитрили вчителя. Річ не дивна. Все, що червоний комісар придбав в часи революції, Сталін забрав собі. Комісар поїхав на скитальщину жебраком. Що це? В »Короткому курсі історії ВКП(б)« відповіді не написано. . .

Сталіна в той час мало хто знав. Це людина, що вміє грати на сцені тільки тоді, як опущена завіса. З ним генерал випадково зустрівся під Царицином і другий раз в штабі в місті Кременчузі.

Підперши руками голову, старий большевик пригадував кадри революційної завірюхи. Вони плавали в тумані пам'яті. Інколи жалівся, що пам'ять зраджує. Інколи він скреготав зубами і скакав очима, як собака на ланцюгу. Робився страшним.

— Ті люди, що ненавидять правду, ненавидять і людей, що мають сміливість про неї говорити. А правду говорити треба тільки сміливо. Борців революції Сталін винищує. Родини ж їхні стають предметом розваги в льохах НКВД. Насолодою для п'яних патріотів комунізму. . .

Дочка секретаря Компартії України в льоху НКВД

Генерал продовжував:

— Косіорові забили цвях у голову в політичному ізоляторі Москви. Де загинула родина? Що сталося з його дочкою — красунею? Жах. Дочка секретаря комуністичної партії України була в Києві на Короленка 33 зґвалтована юрбою »парнєй« з НКВД. Потім про неї всі сліди загинули. — »Навіщо ви, паразити, рвете мої груди?«. Ці слова належать дочці соратника Сталіна. У вузьких колах ми про це говоримо з насмішками, а думаємо з жахом. І хіба ти думаєш, що я впевнений, що слова Косіорової дочки не повторить моя Віра. Життя стало по-чортівському складне. Безпощадне, заплутане.

— Мій колега Блюхер — перший маршал СССР, перший отримав найвищі нагороди СССР. І. . . перший загинув у лабетах НКВД. Тільки Сталін не боїться НКВД. Тільки він має право йому не довіряти. Єжов на наказ Сталіна творив пекло на землі, назване народом: »єжовщина«. На його місце Сталін настановив свого старого друга Берію.

Генерал просив мене бути обережним. Сказав, що йому не хочеться розповідати, що робиться в льохах. Людина, що родилася в пеклі, попавши в льох НКВД, перелякається.

Мені можуть піднести якесь зізнання генерала з його підписом, а я мовчатиму. Мовчатиму не тому, що мовчання часто є ознакою мудрости, а тому, щоб урятувати інших. Так треба робити, щоб не заплутатися і не накликати підозрінь. На обличчі не появиться жодних ознак здивування. Його, вимученого і з синяками на обличчі, приведуть до слідчого, що допитує мене. Він тремтітиме, благатиме, щоб я все розповів, або мовчатиме, як камінь. І мені стане зрозуміло: генерал »розколовся«. Мовчатиму, як пес з вирізаним язиком. Почую постріл, побачу передсмертну агонію генерала. Його зарюють на Холодній горі — там, де щодня зарівають сотнями. . .

Я казатиму: »нічого не знаю. Я у ваших руках. Можете у мене забрати й те, що ви мені не давали — життя«. Тільки мовчання, божевільне мовчання зможе на деякий час уберегти від тортур Віру, її сестру Таїсу і її мачуху.

Я отримав від генерала: довгі розмови, цирість і сто карбованців, але порад жодних. Раджуся сам з собою.

Останні дні перед втечею

Посилаю матері сорок карбованців і прохаю, щоб прислала мені листа, що вона померла і залишила двоє сиріт. Для конкретности треба назвати дітей якимись іменами. З такою вісткою піду до директора інституту. Покажу лист, писаний »сусідами«. Повідомляю про терміновий від'їзд у родинних справах.

Секретареві сказав, що принесу заповнену анкету, як закінчу вивчати останній розділ »Короткого курсу ВКП(б)«. Це для того, щоб він своїми діями не випередив мене.

Я зрадів, що мати швидко повідомила про свою »смерть«. Бідна моя мати. Вона готова на мої вимоги все зробити, щоб врятувати мене від небезпеки. Їй і не снилося, мабуть, що доведеться в житті писати листи такого божевільного змісту. Пізнаю з почерку, що дуже хвилювалася, як писала. Тремтіла рука: в словах скачуть букви. Я їй просто вкорочую життя.

Розповідаю знайомим студентам про горе. Висловлюють співчуття. Тішуся, що все йде добре. Не виникає ніяких небажаних чуток навколо мого раптового залишення інституту. Якби я зник, не повідомивши дирекцію про причини, мене взяли б за підозрілу особу. Був би занесений на список тих, що належать до перевірки.

Сповістив генералові про термін від'їзду. Переказав матері через певну людину, щоб помилково не прислала листа на адресу інституту.

Залишаю Харків

Перед входом до вокзалу, на мене чекала Віра. Вона тремтіла з холоду. Передала лист від батька і сказала, щоб я почав читати. Лист може змінити напрямок подорожі. Генерал радить, щоб я звернувся з цим листовним проханням до його старого друга — ровесника. Він впливовий комуніст. Мені може допомогти влаштуватися на праці.

Віра схвильована, що мачуха вперто не хоче поділити її думки про мене. Жаліє, що призналася їй, що я маю вплив на неї: наївна дитина. Сувора мачуха забороняє навіть думати про мене. Вона ставиться з ненавистю до мого українського »вкуса«. Вона любить українські пісні і глузує з української мови. Гордиться, що родилася в Пскові і має ленінградський акцент.

Віра знає, що мачуха — недобра людина, зраджує її батька, але соромиться, боїться про це сказати. Таїса їй радить мовчати. Хай краще батько сам довідається. Він, мабуть, знає, бо коли розгнівається, то говорить, що на старість зробив помилку, гідну зеленого юнака. Прохає вибачення, з жалем згадує першу дружину. Переконується, що чоловіки говорять про жінок все, що їм потрібно, а жінки з чоловіків роблять все, що їм захочеться. Мачуха закохана в свою молодість і красу. Жінка, закохана в себе, ніколи не може бути вірна своєму чоловікові.

Віра дала дві фотознятки. Одну підписала для мене. Іншу, на прохання батька, передає для моєї матері. Відмовляюся брати: хочу, щоб вона сама відіслала. Радо погоджується. Вірі незрозуміло, чому батько сказав, щоб і для матері.

Ще так ніколи Віра не дивилася мені в очі, як тепер. Вона плакала щиро, але не як закохана. Непокірливі дочки бувають покірливими коханками. Думаю, що мій від'їзд сприятиме їй передчасно відчути повів весни. Неможливість скоро побачитися зо мною може викликати в неї справжню любов.

Поїзд рушив, як втомлений віл, а потім залізними ніздрями чхнув на все, що я залишаю в Харкові. Прощально свиснув на інститут. Вилетів гарячим розпареним конем за передмістя.

Колеса заплітали сліди моєї втечі. . . Сумую, що кидаю Харків, бібліотеку імени Короленка, родину генерала. Знову розгортаю листа, знову читаю суворе і не без загадки речення:

— Я тобі можу віддати дочку, але ніколи в житті не скажу номер мого партійного квитка«.

Я не знаю, чому кожен комуніст намагається тримати в таємниці число свого партійного квитка.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

44-ТА ЄНАКІЇВСЬКА ПОПРАВНО-ТРУДОВА КОЛОНІЯ НКВД

Подвиг червоних партизанів

Двоюрідна сестра Д. каже:

— Твоя правда гірка, як полин. Тільки буржуй може лякатися лиха. Людина, що родилася в горю, не боїться горя. Мої пташенята також. . . Не дочекалися батька з праці. Потомилися і без вечері заснули. Не вся біда в горю. Їм учитель говорив, що не добре спати з повним шлунком.

— Вибач, брате, — продовжує сестра. — Я мушу збігати до маґазину. Є чутки, що дещо привезли. Може пощастить без карток купити пару оселедців. Коли прийде сусідка, не підозрівай її — також була студенткою. . . Цікава дівчина!

Кидаю погляд на племінниць: сплять розрум'янені лиця. Ніжні дитячі лиця. Вони сьогодні часто повторяли слово »дядя«.

Сусідка Ірина — молода шахтарка. Її очі завжди горять парою зірок. Таких зірок на світі, мабуть, тільки пара. Стрункa, бо ще не довго тягає вагонетки з вугіллям. Мовчазлива. Пухлі, квіткою викрослі її уста говорять про доброту душі. Вона охоче відповідає тільки на запитання. Я немудро запитую:

— Ви також десь учились?

— В Кременчузі.

— Чудове місто. То наша Фльоренція.

— Я там прокляла себе.

— Чому? — питаю. Ірина зосереджено дивиться в одну точку і продовжує оповідати:

»...Шибка брязнула і всі ми схопилися. Хорий батько засвітив лямпу. З вікна в хату була простягнута лопата. Мама питає:

— Хто там? Що ви хочете?

— Клади на лопату гроші, бо вилетить вікно з рамою. Хату підпалимо.

— Немає грошей, добродії, — закашлявшись, відповідає батько, а голос знадвору:

— Ми не добродії, а красні партизани.

Бурею влетіло двох людей. В руках пістолі, за поясами ножі, а на кашкетах червоні стрічки. Вдарили батька під груди, зв'язали і повели геть. Мати бігла слідом. Голосила, як на похоронах. Інші »товариші« скрутили їй руки, привели до хати, кинули в ліжко. Як відходили, гидко вилаялись.

— Чорними хмарами плили роки. Я підросла. Збагнула, що ті з червоними стрічками збезчестили матір на моїх очах. Батька закололи в Чорному Яру за те, що не хотів бути червоним. Гляну в сумні очі матері, а вона... заллється сльозами. Їй страшно, що я пам'ятаю. Незвичайний мороз колючками обкидає мою шкіру. Колючки сиплються в серце...

— Партизан — вбивця мого батька, став головою села. На колхозних зборах охрестив мою матір вдовою розстріляного »контрреволюціонера«. О, це гірше чуми! З нами люди боялися говорити. Ніхто не заходив до хати. А рідні відвідували в темні ночі.

— Один Бог знає, як бідно ми жили. Однієї голодної весни я поїхала з села до Кременчуга. Довго гостювала в тітки. За цей час матір вивезли на Сибір. Повертатися до хати я боялася. Наша хата вже не була нашою...

— Не доїдаючи і не досипляючи, з успіхом закінчила десятирічку. Хотіла почати десь працювати. Тітка й подруги раяли йти до вчительського інституту. Та не вміла я написати брехливу автобіографію, а з правдивою не приняли б. Тітка порадилася з сином Іваном. Пішла я з ним до ЗАГС-у *) і ми розписалися.

*) Запись Актов Гражданского Состоянія.

Як викрито »ворога народу«

— Іван — мій двоюрідний брат. Разом кінчили десятирічку. Спільно ділили горе і радість. Думалося: пройде два роки. Закінчимо інститут. Знову підемо до ЗАГСУ-у. Заявимо, що не зійшлися характерами. Отримаємо розвідні листи. Ми були одружені тільки на папері. Іван майже щосуботи ходив до будівельного технікуму. Там мав наречену. На другому курсі почав трохи відставати. Дякував мені, коли я допомагала. А тітка, як тітка. Вона раділа, що я також вийду в люди.

— Під час іспитового періоду я любила з подругами ходити до Дніпра. Їздила на Зелений острів. Купалася. В холодній воді застудилася. Тяжко захворіла. Звернулася до міської лікарні. Лікар уважно оглянув. Мусіла мати операцію.

— Несподівано був арештований Іван. Тітка плакала. Три дні нічого не брала в рот. Ходила мовчазна, як тінь.

— Переборюючи болі, я зсунулася з ліжка, понесла передачу. Мусіла. Крутилася голова, підгиналися в колінах ноги, робилося темно в очах. Я боялася впасти на брук.

— Біля брами в'язниці запитали прізвище і затримали. Вкинули мене в темний мокрий льох.

Слідчий питає, чи живу з чоловіком нормально. Я відповідаю:

— Кожна нормальна жінка живе нормально.

Слідчий розгнівався. Сказав, щоб роззула черевики. Ноги прив'язали до стола, гумовою палкою били по п'ятах. Відром води повернули мені свідомість. О, це жахливі тортури! Найстрашнішим убивцям не зичу такої кари. В крові, здавалось, плавали голки.

Через тиждень були очні зводини. Іван дивився на мене правим оком. Друге було зовсім закрите синьою розпухлою щокою. Слідчий прочитав лист голови села. Партизан-убивець не жалів паперу. Йому слідчий мусів вірити. Я призналася, що мій батько »контрреволюціонер«.

На допитах довідалася про все. Обвинувачую тільки сама себе. Тяжка хвороба зробила мене необережною. На приватне запитання лікаря я повинна

була відповісти дурненькими жартами. Не виявилося б, що мій документ про одруження фальшивий. Може жартуючи, лікар розповів приятелеві. Приятель похвалився іншому приятелеві — слідчому НКВД. Слідчий зацікавився. Викликав Івана. Допитував, коли одружився і чи має з дружиною статеві взаємини. Іван відмовився відповідати на безглузді запитання.

Його наречена на допитах також брала участь. Слідчий їй розповідав про »жахливу зраду«. Розчулив її. Шістнадцятилітня розгнівана дівчина не вміла не вірити. Обдурена плакала, горіла бажанням помститися. На всі запитання відповідала: »Так, він аґітацію«. Івана били жорстокіше, як мене.

За те, що своїм прізвищем свідомо приховував дочку ворога народу, дав їй можливість пролізти до інституту, його вислали до далеких концентраційних таборів.

Мені слідчий сказав:

— Любов до знання примусила милу дівчину обманути уряд. Сувора кара чекає її! Але... Не все втрачено. Якщо хтось із ваших близьких чи далеких кревних родився щасливим, то тільки ви. Я чомусь маю бажання стати оборонцем. Мені не потрібні ваші нецілувані уста. Я не така погана людина, як це ви собі уявляєте. Отримаєте волю, закінчите інститут... Матимете всі життєві привілеї, якщо погодитеся працювати на користь батьківщини. На почин таке мізерне завдання, що я навіть соромлюся назвати його завданням. — Слідчий дав список декількох студентів. Зчасом про кожного треба написати характеристику. Я, повірте мені, дала згоду. Вийшла на волю. На очах тітки порвала список. У списку був і мій приятель Тарас. Він у травневі свята відмовився нести на демонстрацію двометровий портрет Молотова. Хотів нести легший льозунґ. Не вірять, що в нього тоді болів живіт. Нещодавно викинули з комсомолу. Бідний Тарас! Він уже ніколи — ніколи не довідається, що я його любила. Про це знають тільки мої сльози і серце...

Вона зрадила НКВД

— Хитрий слідчий помилився. Я другого дня втекла з Кременчуга. З радости і хороба забулася. Перед від'їздом пішла на проспект Леніна. Там стояв будівельний технікум. Відвідала Іванову наречену — Лару Назаренко. Розповіла їй правду про брата, Лара цілувала мене. Плакала за Іваном, як за померлою матір'ю, але боялася лаяти НКВД.

І ось тепер я працюю на цій глухій шахті. По змозі допомагаю тітці. Люблю її, як рідну. Про матір тільки згадую, бо з Сибіру люди ні живі, ні мертві не повертаються. Помру, не знаючи, де могили батьків. Тітці від мене посилає гроші ваша сестра. Вона ризикує і не говорить чоловікові. Я щодня сподіваюсь арешту. Закатують, як знайдуть. Я ж зрадила НКВД. Не захотіла працювати на »користь« батьківщини. З кожною людиною поводжусь, як з огнем. Близько не приступаю і далеко не відходжу. Боюся людей. Вірю єдиній вашій сестрі Д. І тільки тому поділилася горем з вами. Може вам моє горе нагадає ваше. Скажіть, що я мусіла робити і як?

— Тільки так, подруго Ірино, — відповів я, і почав »філософувати«. На провесні життя ви стали жертвою своєї чести. Почуття чести довго панувало над вами, а в тяжких обставинах зрадило. Не ти зрадила честь, а честь зрадила тебе. Дівчина — рабиня чести. Я хотів би написати новелю. І я це зроблю, як тільки світ переживе катаклізм, або новий Везувій залле Москву, або Сталін ощасливить людство своєю раптовою смертю.

— Звичайна подія, — продовжував я, — гордувала б вами більше, як ви слідчим... Ті з червоними стрічками, що завоювали право для слідчого, так само винні, як і слідчий. Жінка, що з сімнадцяти років пізнала смаленого вовка, назвала б вас дурною. В цьому краса ваших плюсів. Я вже не згадую про тверських снохачів *). Дорога подруго, мораль і передовими релігіями викохана честь у комсомольські часи стали міщанськими забобонами. А сліпа рабсь-

*) В селах Московщини снохачами називають тих свекрів, що примушують невісток до співжиття, коли сини перебувають у солдатах.

ка любов до тирана державою проповідується, як універсальна релігія Россеї. Ця релігія не терпить чести і нищить совість.

— Ви мене зрозуміли більше, ніж я себе. Тішуся, що так сталося. Я дочка скривдженої матері, хочу довести, що я її гідна дочка! Моя тітка — вже літня людина. Її не дивують дива, але вона дивується, чому тепер по світі ходить погана слава про мораль дівчат українського степу. Вибачте, я ніколи не була така балакуча, як нині, — схвильовано говорила Ірина і чомусь злякано й винувато обкидала поглядами кімнату. На довгих віях її очей бриніли сльози. Пишні русяві коси покірно спадали на високі груди.

Я думаю — Наталка-Полтавка, ще має мільйони сестер! Наталок не зуміє збезчестити червона рабиня Демченко Марія. Найбільшим рабом є той, що продав сам себе. Марія злякалась НКВД і продалась... Рабство зробило людину такою підлою, що вона почала його любити. Любити бляшану медалю, отриману за добрий стан колхозної поросної свині, і ходити в обідраній спідниці — значить, бути передовою колхозницею. Якщо голодний раб не знає, що він раб, то він справжній раб.

Кремлівський тиран усміхнувся до Марії і сказав:

— Ах, як хороше зеленіють наші буряки на вашому полі!

За холодну, як смерть, медалю, за »теплі« слова, за лицемірну усмішку деспота, перелякана неграмотна Марія пообіцяла при допомозі аґентів НКВД зібрати руками виснажених колхозниць п'ятсот центнерів цукрових буряків з гектара! Зеленіють у колхозі буряки, а цукор біліє в Москві. Сталін найзахланніша на світі людина. Сталін від України забрав усе. І нічого їм не дав, крім орденів і кайданів на мозолясті руки. »Вождь« усе хоче мати! Божевільний відрізняється від Сталіна тим, що він хоче мати місяць, а Сталін земну кулю. Сталін тільки на половину божевільний. Людина, що тільки на половину божевільна, страшніша за сотні божевільних!

Без оселедців повернулася сестра з чоловіком Федором. Наша розмова перервалася. Федір передав

Ірині привіт від інженера, а сестра додала:
— Від молодого і чорнявого...
Шахтарка зарум'янилася, подякувала.

Краматорськ — індустріяльне пекло

Федір мені не радить їхати до Краматорська: там індустріяльне пекло. Комбінати заводу тягнуться декілька кілометрів. Тепер стахановськими методами далі поширюється військовий завод. Місто перебуває під особливим наглядом ЦК ВКП(б). Пересичене сексотами різних уповноважень. Особливо легко їх розпізнати біля будинку директора заводу. Директор має власний дім: отримав подарунок від ЦК. Збудований за останнім словом техніки. На партері живе прислуга: кухар, шофер, вбиральниця, нянька та двірник. Вони б'ють поклони директорові — комуністичному баронові. Партійні і комсомольські активісти — упривілейована і надійна опора »барона«. Вони частково мешкають в нових стандартних будинках.

Робітники на сторінках »своїх« часописів »дякують« Сталінові за конституцію і щасливо живуть у старих дерев'яних бараках. В багатьох кімнатах мешкає по дві родини. Трудящі виховані на політиці компартії. »Щасливо« переживають нещастя. Органи НКВД їм не дають горювати. Захоплюватися »розлагательскою« пропаґандою. Будівництво соціялізму потребує нечуваної жертвенности і терпінь. Якби не блощиці і таргани, якби не було зими і вистачало дітям хліба від видачі зарплатні до видачі, воно було б зовсім добре. Безробітних немає, бо на такій і такій сторінці конституції написано: »Хто не працює, той не їсть«. Таких, що відмовляються їсти, також тяжко знайти. Свідоміші робітники розуміють цю статтю по-контрреволюційному: »Хто не працює, той їсть«. За таку аґітацію в користь буржуазних країн »вороги народу« вивозяться на Сибір. Там у таборах їх »облагаражівают« *).

На передмісті могилками красуються примітивні землянки та напівземлянки — власність спритніших робітників. Життя в них безкоштовне. Блощиць не-

*) ушляхетнюють.

має. Багатіші робітники платять міському радіовузлові за репродуктори. Мають постійну радість слухати з Москви »Пісню про Сталіна«.

— Дорогий шурине, найлегше закріпачувати людей, обіцяючи їм щастя. Наш нарід ще не вміє ненавидіти обіцянок, — кажу я Федорові. Він кінчає свою думку:

— Коли »Аврора« обстрілювала Зимовий палац, большевики гукали до матросів: »гарматами по бастіону контрреволюції! Мир хіжінам — война дворцам!«. Після революції комунізм у »дворцах«, а робітник »під дворцами«.

Федір раніше працював у Краматорську. Будував директорові будинок. Мешкав у новому дерев'яному бараці. Тепер тішиться, що мав нагоду звідти вирватися. На глухій шахті жити спокійніше. Я з ним погоджуюся, але не зраджую своїх настроїв. Мене вабить вічний гамір міста...

Вранці залишаю шахту »Первомайська«, вславлену якісним антрацитом. Племінниці — мої супутниці. Вони щебечуть, поспішаючи до школи в Олексій-Орлівку. Киваю головою до них, щоб знали, що їхній дядько чемний. Думаю про інше. Небо очей молодої шахтарки обсипало зорями моє студентське серце. Не зорями любови, а якоїсь шанобливої приязні до дівчини, що відрізняється від звичайної дівчини. Її вчорашнє коротке оповідання дало мені довгі думки. Не даремно Д. гнівається на чоловіка, що він... обожнює Ірину.

На комуністичних смітниках

Село Олексій-Орлівка не змінилося. Стара школа стала ще старшою. На стінах пообсипалася глина. Поруділи шибки. Колись у тих стінах дивував мене буквар своєю мудрістю. Сільрада *) оновлена. Виросла на один поверх. Пошта переведена в інше місце. Обтесане кругле каміння понині лежить у бур'яні на подвір'ї сільради. За кожний камінь загинула в тюрмі на Катику людська голова...

Бур'ян і каміння нагадали мені 33 рік... Партія дьогтем написала на стінах накази: »Весь хлеб госу-

*) Сільська рада.

дарству!« Людям дозволено тримати тільки дводенний харчовий запас. Голод не жартував з директивами Москви. Смертю зазирав людям в очі. Робив їх одчайдушними і спритними. Деякі господарі прихитрялися десь діставати макітру-дві кукурудзи. Камінь тиснули до каменя. Сорочка від поту прилипала до спини. Піт з лоба капав на ніс, на бороду, а з-під каменя сипалися кукурудзяні крупи. Діти бігли за тією кукурудзиною, що інколи відскакувала від каменя і котилася по долівці. Дитина спійману поживу кидала в рот. Жувала і перелякано чекала нової нагоди. Колись дикуни були фізично сильніші, здобували харчі з меншою витратою енергії. Минулося... Тепер навіть колимські ескімоси їм заздрять, тікають на собаках від колхозів до Анадиря. За Полярним колом бояться попектися під сонцем... сталінської конституції. Первісний комунізм у всіх відношеннях лагідніший від московського...

Мати годувала дітей кукурудзяною кашею, говорила:

— Легенько перемелюйте зубами, бо в каші багато камінців. Не признавайтеся, дітки, сусідам, що ви сьогодні щось їли. Сусіди вже пухнуть... Об'їдають бруньки на деревах.

Українська мати хотіла і дітей нагодувати, і щоб каша лишилася. В матері аж душа боліла від голоду. Та рот дитини для неї ближчий, як свій...

Сексоти не спали. Вони також їсти хотіли, але не кашу, а людей... Вночі під вікнами проявляли партійну пильність. Кукурудза тріщала на жорнах; розконспіровувала господаря. Працівники НКВД на гарячому ловити »ворога«, що не віддав »весь хлєб государству«. Не віддати свій хліб державі — значить, їсти хліб украдений у неї. Звичайний прояв контрреволюції. Забирали крупу, каміння і батька.

— Залиште кукурудзу, або не беріть чоловіка. Оставте хоч жменьку крупів, або повбивайте дітей! — голосила мати. Вона лишалася з купою сиріт. В її очах... Ні, я не в силі передати того розпачу, що був в її очах. Діти, а лиця їх з жовтого воску, ішли харчуватися на комуністичні смітники... По колхозних степах блудили, шукаючи гнилу торішню картоплю.

Раділи, спіймавши в яру ховрашка. Полювали на котів. Варили лопухове коріння...

Не голодували панські діти — діти комуністів. У першій клясі, на першій лаві, пригадую, сидів гарненький Вова. Його батько — начальник місцевої шахти »Тинда«. Вова відзначався сердечністю. Взимку, як повертався з школи, він давав товаришам залишки пирога. Голодні діти запихали рот пирогом і захекано бігли, везучи з школи на санках Вову. Хотіли догодити. Червонощокий Вова один, а охочих возити за пиріг було багато.

Донбас, порівнюючи, не пухнув з голоду, а чорнозем над Дніпром смердів трупами... Політбюро заборонило в часописах згадувати, що мільйони мруть з голоду. В Україні був урожай. Селяни в степах падали не з голоду, а від сталінської чуми, що замела по селах... »весь хлеб государству«. Москва лякала міжнародні ринки дешевою, золотою »хахлацькою« пшеницею. Комсомольські бриґади закидали колодязі і льохи українськими трупами. Замасковували сирітські трупи, ставлячи на них бронзові пам'ятники Сталінові. Зацілілі селяни кланялися бронзовому »батькові«. І голодними отарами, під червоними прапорами, босі брели до колхозного котла... Голод змінив людині душу. Душа стала боязлива, недовірлива, байдужа і покірна. Всі риси голодного колхозника.

»За мудрість Сталіна і телосложеніе Муркі«

Із спогадами про минуле підходжу до станції Сердита. Поїзд іде через ЗУГРЕС. З вікна оглядаю електростанцію. ЗУГРЕС — Зусевська Державна Електрична Станція. Найбільша в Европі станція, що працює на кам'яному вугіллі. Побудована під керівництвом закордонних інженерів. Вона рухає всі шахти Донбасу. Кажуть, нещодавно злилася з Дніпрогесом.

В місті Сталіно знаходжу генерального знайомого З. Він зустрічає мене байдуже, але не без довір'я. Прочитав листа і засміявся.

— Не забув, пророк Хахландії.

Біля З. сидить майор НКВД. Повтрусивши в канапу, вони висушують пляшку. З. посилає мене від-

почивати до сусідньої кімнати. З першої хвилини виганяють чемним способом. Дякую і виходжу. В темній кімнаті лягаю на діряву канапу. В моїх вухах дзвенять слова: »Пророк Хахландії«. З. кепкує, що генерал засмічує мову »українськими глаголами«. Із кімнати З. падають до мене пасма світла. Фанерна стіна має щілини. Оглядаю незнайоме мешкання. В кутку під павутинням висить портрет Маркса. Сталін вставлений в позолочену рамку Миколи Другого, розкис од вологости, порудів. В кімнаті навіть мухи подохли. Холодно.

Темнота, незнайомі стіни зосереджують слух. Хочеться вловити хоч декілька слів із сусідньої кімнати. Не потрібно було намагатися. Господарі не жаліли горілки. Пили за могутність НКВД, за здоров'я Кремля, за мудрість Сталіна і за »тєлосложеніє якоїсь хохотлівой Муркі«. Вони не тільки не говорили про мене, а навіть забули, що в сусідній кімнаті перебуває жива істота. Радію, що дивляться на мене, як на нуль без палички.

Майор розмовляє з вигуками. За кожним »мать твою«, б'є кулаком по столі. Скреготить зубами. З. б'є його по плечах, говорить:

— Не розпалюйся. Краще давай:

»По морям, морям, морям, морям...
Ех, ниньче здесь, а завтра там!«

— Де? — усміхнувся майор.

— В НКВД, — відповів З. Жартівливий сміх запили горілкою. Майор почав розповідати про будні каналу Волга-Москва і Свірстроя. Справи були серйозні.

Сталін на пароплаві »Володарський« і промова шефа НКВД Ягоди

Управа Волзьких концентраційних таборів отримала повідомлення з Кремля, що на відкриття каналу Волга-Москва прибудуть провідники партії і уряду. Все заметушилося. Провідники НКВД довгими колонами женуть арештантів до каналу. Хорі і ненадійні залишаються в бараках. Дорога далека. Арештанти втомлюються. Хто падає і не має сили піднятися, того не турбують. Позаду вершники пристрілюють »симулянта«.

Пів дня в колонах стояли арештанти. Зголодніли. Раптом почали наповнятися шлюзи. З'явився пароплав »Володарський«. На палубу вийшов Сталін, Каганович, Ягода, Орджонікідзе. Сталін не розлучається з простою солдатською шинелею. Тепер накинув шинелю наопашки. Він почуває себе в ній найкраще. Не може ж вождь пролетаріяту ходити у фракові. Він би тоді був зовсім подібний до циркового кльовна. Наш вождь скромний. Каганович у білому костюмі з залізничними відзнаками на комірі. Скромний советський залізничник Ягода — в уніформі НКВД. Він тримає в руках бінокль. Інколи озброює очі і розглядає. НКВД мусить бачити дальше за всіх. Орджонікідзе також в білому костюмі. В кожного вождя на кашкеті червона зірка.

Тисячі арештантів, як на наказ, опустили голови. »Вороги народу« не хотіли дивитися на вождів. Ягода запитував начальника таборів, чому арештанти опустили голови. Начальник відповів:

— Кланялися партії і урядові. В'язні задоволені, що Сталін їх перевиховує в соціялістичному дусі.

Сталін підняв руку: все замерло. Охоронник підтримав шинелю вождя. Здавалося, що вода в річці зупинилася і риба перестала дихати. Вождь по-геніяльному подякував інженерно-технічному персоналові за виконання п'ятирічного пляну. Про арештантів не згадав і словом. »Вороги народу« не отримали подяки від »мудрого вождя«. Вони мусять радіти, що існують на світі під сонцем його конституції. Вони побожеволіли б від щастя, якби довідались, що це сонце разом із своїм творцем викотилося з-за мурів Кремля і полетіло в провалля. Виступив сам Гершель Ягода і сказав:

— Зека*). Ми радіємо, що тисячі контрреволюційних голів впали намарно. Винуваті, що гноїли Росію в багнах февдалізму, мусять власною смертю відповідати перед історією.

— Ми в дикій пустині побудували канал і Свірську гідроелектростанцію — гордість соціялістичної держави. Ми перетворюємо Росію з аґрарної в індустріяльну. В 1931 році Йосиф Сталін сказав: »Ми

*)Заключонние — ув'язнені.

відстали від передових країн на 50-100 років. Ми повинні пробігти цю віддаль за десять років!«. Пробіжимо, доженемо і випередимо Америку! Володимир Ленін говорив: »Европа бідніша за нас на талановитих людей«. Пророчі і геніяльні його слова. Стара буржуазна Европа перед очима світового пролетаріяту розкладається, як труп. Талановиті совєтські люди в диких просторах, де ніколи не ступала людська нога, будують соціялістичні міста. За роки сталінських п'ятирічок ми побудували могутні індустріяльні центри. Сталіногорськ, Кіровськ, Сталінськ, Мончегорськ, Магнітогорськ, Комсомольськ, Ігарка, Караганда, і багато інших.

— Серед мільйонів опортуністів, реакціонерів, меншовиків, контрреволюціонерів і дворушників, що працюють по таборах НКВД, є багато непоправних саботажників. Ми будемо безпощадно відрубувати їхні пазурі!

— Вам відомі слова тов. Сталіна: Ми йдемо під усіма вітрилами по шляху індустріялізації до соціялізму, залишаючи позаду нашу вікову рассейську відсталість. Капіталістичний світ переляканими очима дивиться на успіхи наших п'ятирічок! Ми маємо слушність! Історія і всесвіт за нами.

»Володарський« похитувався, як сита качка, і представники партії і уряду щасливо відчалили.

І до Свірстрою № 3 приїзджали представники партії і уряду. Але тут не пройшло без пригод. Наприклад, коли Ягода закликав доганяти Америку, опортуністи і реакціонери зробили капость. Біля гідроелектростанції на високому п'єдесталі стоїть пам'ятник Сергію Мироновичу Кірову. Він обгороджений навколо тяжкими залізними ланцюгами. Партія увічнила великого сталінця — полум'яного секретаря обкому Ленінграду. »Вороги народу« вхитрилися крейдою на пам'ятникові написати:

»За нечувані в історії масові розстріли політв'язнів, партія поставила в дикій пустині пам'ятник Кірову і обгородила залізними ланцюгами, щоб Господня земля не викинула його кісток«.

Армія арештантів, що зустрічала провідників партії і народу, була головною управою Корельських

таборів позбавлена харчів на протязі п'яти днів: легка кара. Підозрілих закинуто до політізоляторів Синьої Губи, Лодейного поля, Петрозаводська і острова Революції. Не мало загинуло й працівників НКВД.

Тоді Москва негайно відкликала майора. Наказом у Свирі було оголошено, що він розстріляний за »розхлябаність« і безвідповідальність у праці. Майор прославляє партію, що вона сувора і ніжна. Вона тільки оголосила, а вирок не виконала. Дала йому інше прізвище, командирувала на Шпіцберґен.

Таємниці Шпіцберґену

Майор охоче розповідав про Шпіцберґен. Якщо повірити його оповіданням, то можна сказати, що це цікавий »таємничий острів«. Перед наближенням до острова кидаються в очі гострі темносірі горби. Гострі горби обшліфовані вітрами, колючим снігом. Небо, як брудне оливо.

Чорні хмари несуть початок пурги. Треба обличчя замотувати вухатими оленячими шапками. Групами ідуть шахтарі від житла до шахти. Один прив'язується до другого, щоб не розгубитися. Для сиґналізації в кожного ліхтарик біля пояса. Пурга, як кішка, може пошкрябати вуха, ніс, покалічити очі. Сила і швидкість її фантастичні. Вона летить на материк чорною стіною і з страшним шумом. Людина може стояти поруч з людиною і не бачити її. Кричати до неї, і вона не почує.

Халупи, де живуть шахтарі, прикуті тросами до рейок. Рейки глибоко забиті в камінь. Спокійніше себе почувають ті, що встигли вскочити в шахту. Пурга може розірвати незанесену снігом халупу.

З оповідань майора НКВД виявляється, що Шпіцберґен поділений на дві половини. Кордонів не існує. СССР і Норвегія домовилися спільно видобувати вугіль, а потім ділитися. Вугіль іде на світовий ринок.

Термін праці — шість місяців. Пароплав приходить раз на рік. Всі вимушені працювати довше. Навіть північний норвезький нарід тут погано витримує холод. Переважно працюють москалі. Москалів винагороджує Норвегія. Норвезькі гроші цінніші від мос-

ковських. Москаль, що працює для свого уряду і отримує московські гроші, ненавидить свого товариша-москаля, що працює для Норвегії. Виникали серйозні ускладнення. Тоді уряди обох країн вирішили платити всім шахтарам морські бони.

Шахтарі після закінчення терміну праці мають право користуватися спеціяльною умовою. Виїхати в кожну державу світу. Уряд СССР визнав таку умову перший раз у своїй історії. Шпіцберґен — єдина земля в Совдепії, звідки безпартійний совєтський громадянин має право виїхати за кордон. Тому умови виїзду на острів суворі. Для витривалости треба прожити за Полярним колом десять років. Основніше від найбільшої витривалости: писемна рекомендація від ЦК ВКП(б). Без цих даних ворота до Шпіцберґену зачинені.

Майора НКВД післала партія на острів без уніформи. Ніхто не мусить знати, хто він такий і звідки прибув. Звичайному комуністові легше виконувати таємні завдання. Майор підгрівав шахтарям консервовану їжу і виконував завдання партії. Сумував за жіночими »прєлєстями«, але вголос не лаяв партію. Партія — це життя, а жінка, як говорив Маяковський — це щось »тепле«. Лаяв сам себе, що заслужив у партії дуже велике довір'я. Довір'я перетворює його в покірну тварину. Він радіє, що партія любить навіть його тваринність. Себе можна ненавидіти, лаяти »матом«, а партію дозволено тільки любити. Щоб любов була оціпена, треба бути здібним ховати від партії свої здібності. Комуніст стає ідейним тоді, коли сліпо починає недовіряти собі й іншим. Мудрість чекіста — недовір'я.

Революція творилася на недовір'ї — на недовір'ї мусить і закріплятися. Недаремно стальний чекіст Дзержинський говорив: »Коли хочеш, щоб про твою тайну не знав ворог, не говори її своєму другові«.

Майор знав, що чим міцнішим довір'ям комуніст користується, тим уважніше за ним треба слідкувати. Він шпигував за іншими і бачив, що інші шпигують за ним. Зайшла б ненормальність, якби було інакше. Затупилася б партійна пильність. У вихід-

ний день майор, хлиснувши московської, співав »для отвода глаз«:

»Я другой такой страни не знаю,
Где так вольно дишет человек. . . «

— Не зловживайте, — говорив він, — довір'ям партії, що виховала і любить вас, як ласкава мати. Повертайтеся всі на родіну. Капіталісти все одно повезуть вас до СССР. Глузуючи, говоритимуть: »В нас і своїх комуністів вистачає«.

Комуніст намагався в розмові заплутати комуніста. Вивести з рівноваги, і в словах, висловлених необережно і злісно, знайти якінебудь антимаркситські »ухили«. Потім, вернувшись на материк, написати про »ухили« поважний рапорт в ЦК. За активну пильність отримати орден і працю з довгим карбованцем. Орден хоч трохи охороняє людину від НКВД, а довгий карбованець — від тяжких злиднів.

Я вважав, що майор уже скінчив оповідати. Хотів думати про своє. Жодне оповідання я не запам'ятував з такими дрібницями, як це.

Торгівля молодими українками

— Треба, товаришу З., жити так, щоб ніколи не стиралися підкови на чоботях. Комуніст може посковзнутися, а партія ніколи. І тому треба бути підлим, щоб сказати їй слово »ні«. Ні одна людина на світі не скаже, що я марно прожив. . . Своїм життям я повністю задоволений.

— Ти мені не говори про підкови на чоботях. Не говори мені багато нісенітниць, намагаючись сказати щось нове чи цікаве. Оповідай конкретно, — висловився З. А майор:

— Наприклад, перед переїздом до Свірстроя, я був довгі роки заступником начальника таборів Мурманської сітки. Начальник часто їздив до Москви. Всі справи передавав мені. Взимку приходять з України ешельони за ешельонами, — поринав у солодкі спогади майор. — У дірявих скотинячих вагонах повно недобитків пролетарської революції. Куркулів мені партія присилає. Живу законом: той, хто дає жити куркулям, знищує здобутки проле-

тарської революції. Куркулів треба нищити, як клясу експлуататорів і ворогів колективізації. Жену їх отарами в дикі ліси:

— Лізе контрреволюція! — вигукав майор, — потопає в снігах. Ліс рук знімається до Бога! Сльозлива жіноча сентиментальність благає порятунку. Пильні чекісти для сміливости обстрілюють ліс. Крики, плач, зойки і всяка інша єрунда. Вдарить генерал-мороз, і діти лежать, як дохлі мухи за вікном. Чоловікам і жінкам, що витримали іспит морозу, наказую валяти ліс, чистити сніг, будувати на мерзлому болоті бараки. Годую тюлькою і баландою. Тут їм і совєтськая і соловєтськая власть. Головне, щоб пляново і без шуму видохли. В цьому обов'язок і успіх чекіста. Але ж я не можу жити тільки турботами про смерть куркуля. Я мушу мати, чорт забери, якесь приватне життя.

— Отже, товаришу З., — засміявся майор. — Ешельони прийдуть, відбираю десяток куркульських »девушек«. П'ятнадцятилітки. Мамині, викормлені на молоці п'ятнадцятилітки. Груди повні, як грона, тугі, »что називається«. Девушек посилаю до контор убиральницями. Сплять поруч з моєю кімнатою. Ах, сльози. Сльози — фальшива красномовність жінок. Люблю, коли девушка зі мною об'ясняється сльозами.

— І в тебе вистачало енергії? — чую запитання З. А майор дзенькнув чаркою, і:

— Я харчувався, як буржуй, ковтав таблетки. Виписував краплі з Москви. Жив, як у раю. З нових ешельонів вибирав свіжих хахлушек*). Ех, пам'ятаю, одна була бльондинка. Дочка розстріляного директора маслозаводу, як пампушечка. В Олександрії родилась — це Херсонщина. Начальник мав »красавицу — жену«, але пампушку відняв у мене, як цар Петро Катерину у Меншікова. Мав дві жінки. Тих, що губили »прелесть«, я виганяв у ліс на працю. Кращих обмінював карелам за футра. Чотири карели за одну стрункy гнучку хахлушку дають склавшись, чотири футра. Зав'язують їй очі, кладуть на нарти, прикривають футром і везуть в глу-

*) Москалі називають українок »хахлушками«.

хі дикі ліси. Полюють на звірів і розважаються з хахлушкою. Коли повертаються до дому, до жінок, продають її своїм товаришам, що ще залишаються в пущі. Я футра посилаю до Москви. В мене ж там багато впливових осіб. Вони голодні на такі речі. Карели беруть за чотири футра одну, але ж я не брудний карел! Я за чотири футра, якби захотів, купив би в Москві чотири прима-балерини — орденоноски. Єто вещ!*). Позаздрив би сам Михайло Іванович Калінін.

— Я думаю, що дрібно-буржуазна гнила мораль засудила б твої вчинки, — докинув слово З.

— Єрунда, товаришу З. Сам Ленін на зборах комсомолу сказав: »Мораль цілковито підкоряється інтересам клясової боротьби«. Мораль — це філософія попів і євнухів!

— Досить про це. Ти щось згадував про Калініна? — питає З.

Любовні пригоди голови держави М. І. Калініна

— О, була відсталою і голодною наша Твер. Дедушка Калінін не мав повноцінного життя за царату. Підпілля. Революція. І тепер вирішив згадати парубоцтво. Завжди безкоштовно відвідує театр. Придивляється, як прима-балерини показують різні європейські фіглі-міглі. Світова реакційна буржуазія з розкошів повидумувала фокусні танці без нормальних спідниць, щоб успішніше розкладати мужчин. Грати на біологічних почуттях пролетаріяту, з метою відхилити його від комунізму. Але ж в нас вже здійснена перша стадія комунізму — соціялізм. І тому танці з такими статевими параграфами, я думаю, зовсім не шкодить партії і комунізмові. А балерина, розумієш, це така красива наволоч, що любить ордени і гроші більше, як ми сталінські п'ятирічки. Побачать вони в театрі симпатичну цапину борідку всесоюзного старости і починають ногами розконспіровувати свої »прелєсті«. А, твою мать! Все віддав би. . Через те вони й називаються прима-балеринами.

— Михайло Іванович — продовжує майор, —

*) річ.

знає собі ціну. Викличе найкращу приму до себе в Кремль. Орден покладе їй на груди і поцілує побатьківському. Орден вручає не за фіґлі-міґлі, а за. . . просто — медаля чести. Всі соціялістичні республіки задоволені діяльністю Михайла Івановича, а прима-балерина не задоволена. Та наші республіки — це перша стадія комунізму, а балерина — медикамент для відмолодження тіла і душі. Головне, щоб партія не гнівалась. . .

— Обкрутила балерина Михайла Івановича, і він їй записочку до універмагу написав. І тут, торавишу З., сталася маленька неприємність. Заговорила, як поет Єсенін писав, »Москва кабацкая«.

— Діло було таке, — майор перейшов на серйозний тон. — Балерина приходить до директора універмаґу. Передає записку і вимагає найкраще футро. Записка написана нашвидку і без печатки. Директор був із наших робітників. Недовір'я — його перша заповідь. Побоявся, щоб балерина не обкрутила. І затріщали телефони. Із Кремля Михайло Іванович відгукнувся одним словом: »видать«. Все пішло б, як по маслу, якби телефоністки не розцвірінькали. Їм допомогли продавниці. Ех, ті жіночі язики! Тепер вся столиця шепоче, що Калінін переступив свої обов'язки. Вручав балеринам медалі чести, але балеринам того мало. Почав тягнути для балерин футра з універмагу. Я б пізнав, коли б зустрів балерину, чи на ній футро з Карелії, чи з Сибіру. Отак вплинули буржуазні фіґлі-міґлі на всесоюзного старосту. Москвичі — свої люди. Вони пошумлять і затихнуть, а світова буржуазія не довідається.

Видно, що З. втомився, слухаючи майора. Майор це побачив, вихилив чарку і жваво завів:

»Ех, пралівалі. . . кров свою нє да-а-ром.
Ми на полях в гражданскую войну. . . «

Популярна пісня, виконувана ними, тратила красу мелодії. Зовсім віддалялася від народніх московських мотивів. Глухла в п'яному горлі.

Я довго лежав, як загіпнотизований. Боявся слово пропустити. Моє вухо було наче приклеєне до щілини. Боліла перележана рука. Неморально підслу-

хувати будь-які чужі таємні розмови, але ще більше неморально ставитися до жахливих таємниць байдуже. Тільки весела правда про Калініна трохи повернула мені настрій. . .

Моя розмова з майором НКВД

З. гукає мене. Я закриваю очі. Успішно граю ролю сплячої людини. Він заходить до кімнати, підводжусь. Поводжусь, як після глибокого сну. Позіхаю. Треба, щоб З. переконався, що я зовсім не чув їхніх оповідань.

Майор говорить:

— Тількищо чув від тов. З., що тебе з інституту попросили. Мабуть, ні чорта в марксизмі не розбирався. »Кабак«*) не хотів варити. Глянув на тебе і пригадав своє. Після революції я приїхав до Ленінграду... Дозволяю слухати, а за розголошення каратиму, як пса. Чуєш? Не забувай. . . Отже, фронтовики юрбами йшли до інституту. Потягнули й мене. Досить буржуям учитися. Ми, матроси, проливали кров свою недаром! Професор на іспитах питає, що таке клясова боротьба за теорією Маркса. Здурів, думаю, стара морда, або насміхається. Я — матрос з Кронштадту! Вчора кидав з борта в море біле адміралтійство, а сьогодні мене знову питають, що таке клясова боротьба. Стискаю кулак, закачую по лікті рукава. Професор так затремтів з переляку, що аж пенсне з носа злетіло. Зуб на зуб не попаде, а говорить:

— Вв-и п-п-прийняті.

— Недобиток, думаю. Біла наволоч, — сам собі під ніс. Тоді я переконався, — продовжував майор, — що без клясової боротьби не існувало б пролетарської революції. Без клясової боротьби і доброї жінки життя не варте щербатої копійки! Всіма фібрами душі я не полюбив »аглибру«*). Покинув сухі науки і »естествознаніє«. Пішов до Чека! Там знайшов своїх товаришів. Там пройшов справжню політичну школу. Тепер по Марксу сам Маркс мене в калошу не посадить. Я можу без передишки

*) Кабак (вульгаризм) — голова

*) Так майор вимовляв слово »альґебра«.

вихилити пів літра і цитувати Леніна, як ти таблицю множення. Наприклад, Ленін сказав: »Пролетарська революція є насильственна і кровна, безкровна і кровна«.

— То, здається, диктатура пролетаріяту, — спокійно висловився я, не зважуючись внести всі поправки в його цитацію. Бачу, що майор намагається на очах З. посадити мене в »калошу«. Покозиряти теперішнім всестороннім знанням, правдиво висвітливши свою минулу малограмотність.

— Ну, знаєш, обітри краще молоко на губах. Не смерди пацифізмом перед моїм носом. Не тобі мене виправляти, зрозумів?.

— Так точно, товарищу майор. Я в дитинстві хорів. Лікарі заборонили розумовою працею займатися.

— Добре зробили. Почекай, от ти студент. Мусиш белетристику вивчать. Прочитати »Как закалялася сталь«. Сліпий, безрукий і безногий Островський »собственноручно« написав таку товсту і пролетарську книгу. Отримав »орден Леніна«. Навіть Сталін сказав »пісатель — інженер человеческой душі«. Пушкін! Человеческій інженер! Евгеній Онегін »шльопнув« Ленського, а потім Дантес на дуелі вбив Пушкіна. І тільки тепер виявляється, що Дантес був капіталістичний диверсант. Французька його морда!

От конспірація! Може він придушував Паризьку комуну? Маяковський писав, що якби Дантес був живий, ми б його запитали: »чем он занімалса до революції«, і хто його батьки! Я б його до стенки! Хе, питаєш, що потім? Потім було б написано рукою Вишінського, що »радянський суд присудив бухарінсько-троцькістських виродків до розстрілу. НКВД привело вирок до виконання«. Так і написано в »Короткому курсі історії ВКП(б)«. Це також треба знати, товарищу студент.

— Не розпалюйся, товарищу майор, — сказав З. Що ти з недосвідченого студента хочеш. Випий.

Майор не звернув уваги на З. і продовжував:

— Куриш?

— Ні, — відповів я.

— І не п'єш? Хе, на сифіліс хоріеш. Пити треба.

Горло міру знає. Головне, не забувай, що. . . машина без бензини — залізний труп, а людина без горілки — старий євнух. Євнухів партія не потребує! Соціялізм строїть — не клопов душіть! Чоботи мусять бути підковані. Про ці науки в інститутській алгебрі не написано. Через тиждень приїжджай до Єнакієва. Дам працю. Ага, почекай, де батько?

— Помер.

— А може помилився та збрехав, подумай.

— Що ти, товаришу майор, не довіряєш мені. Він приятель мого старого колеги, — сказав З. Майор:

— То я по гінстинкту.

— Кому приємно живого батька закопувати, — швидко відповів я, щоб майор не помітив, що я роздумую, що краще чи як краще відповісти.

Не поїхати і почати самому шукати працю якусь? Всюди вимагатимуть авторитетних документів. Почнуть звіряти. Потраплю в мішок. Обвинувачуватиму сам себе. Ні. Тут вигідніше: майор не буде перевіряти. Йому порекомендував З. З. довіряє мені, бо я до нього приїхав від генерала.

44-та Єнакіївська Поправно-трудова колонія НКВД

Через тиждень приїжджаю до Єнакієва. Буду легковажним, як красива ґризетка, щоб не дали виконувати відповідальну працю. Ризиковано проявляти здібність тому юнакові, що має спереду й позаді контрреволюцією заплямовану автобіографію. Не легко тверезому постійно грати ролю п'яного.

Біля Єнакіївського (перед розстрілом Рикова-Риковського) металюрґійного заводу розташована яма смерти: 44-та Єнакіївська концентраційна колонія НКВД.

Прізвище й ім'я закрито з конспіративних причин.

Вона існує як філія Артемівської тюрми. »Опікується« п'ятьма тисячами арештантів.

Перед від'їздом до сибірських таборів арештанти працюють за територією колонії. Двох арештантів оглядає один чекіст. Чекісти женуть через місто з праці невільників. Користуються вірною допомогою дресованих псів. Кожен невільник наказом зобов'я-

заний пильнувати свого сусіда. За втечу одного — двадцять сідає в ізолятор. Сусіди втікача караються »бочкою майора Скалкіна«.

Праця різна. Вивантажується з вагонів криворізька руда. Вагони піднімаються на двадцять метрів від землі. Стоять на естаках. Тікати небезпечно, а самогубство приносить спасіння. Ті, що не перенісши мук, скакали, перетворювалися на товчене м'ясо.

На іншому об'єкті з камер мартеновських печей смоками у вагони викачується гарячий порох. Залізні вагони розгріваються. Сухе повітря і залізний пил стискають легені. Виснажений невільник починає кашляти кров'ю. Муки супроводжуються пропасницею. Працюючі взуті в тяжкі незграбні чуні. Зроблені вони з гумових відходів. Розігріті чуні обпарюють ноги. В попечені рани в'їдається пил, і тому в багатьох ноги опухлі. Схожі на дерев'яні колоди, обтягнуті людською шкірою. Сочиться з них зеленожовтий кров'яний гній. Вночі смердить трупом ліжко, де сплять такі невільники. Хорі часто саботують. Керівник караула »бочкою« майора Скалкіна карає їх. Бочка зарита в підвалі ізолятора. Перекатованих саботажників кидають у солону воду. Сіль роз'їдає рани. Нещодавно загинули в бочці два шахтарі. Колишні робітники з шахт »Профінтерн« і»Юнком«. Їхні жінки з дітьми три дні голосили за огорожами колонії, біля гнилого ставка.

Легше навантажувати чушки: напівфабрикати вагою від двох до п'яти пудів. Чушки відвозяться на тульські і уральські заводи. Від місця праці відходити більше, як на п'ять метрів, заборонено. Порушників називають втікачами і карають смертю.

Тяжко виконати робочу норму, щоб отримати шістсот грамів хліба і літр баланди. Від праці звільняються ті хворі, що мають 39 градусів. Ревматизм і туберкульоза — не визнаються за серйозні хороби. Лікар колонії, вчорашній рецидивіст, говорить:

— Є люди, і то багато, що з молодости до старости хворіють на туберкульозу. Вмирають, не знаючи, що в них зовсім немає легенів. Туберкульоза і три-

пер — хороби панські. Хорий не відчуває болю. А сифілітиків ми розстріляємо. Сифілітики так само небезпечні, як і контрреволюціонери.

»Політичне навчання« між в'язнями

Начальник КВЧ (культурно-виховавча частина) знущається »вихованням«. Він два рази на тиждень після праці заганяє арештантів до клюбу. Всі скупчуються в залі бараку. Спритніші невільники встигають сісти на останні лавки. Використовують нагоду. За спинами роблять ремонт. Дротом скручують розірвані чуні. З трісок роблять довгасті, без дірок гудзики, зашивають порвані штани. Коли на колінах дірки, куснем шкла надрізають холошу. Друга залишається ціла. Вона свідчить, що важливіша частина штанів рятувалася коштом довжини тільки однієї холоші. Часто дротинка виконує обов'язок голки. Перев'язують попечені місця. »Вихователь« стоїть біля червоної трибуни і на все горло читає »Питання ленінізму«. За старою звичкою, він любить правою рукою триматися за жовтий кабур. Кволіші невільники, що не встигли сісти на задніх лавах, мають »щастя« сидіти перед очима всезнаючого »вихователя«. Від утоми у них злипаються очі. Від голоду ниє під грудьми. Поснути, сидячи, бояться: ігнорувати науку і »мудрість« Сталіна небезпечно. З нудьги оглядають стіни, завішані гаслами. Синім і червоним чорнилом на склеєних примірниках »Правди«, »Сталінського племени« малярем-невільником написані слова: »Догнати й перегнати США в розбудові індустрії«. Далі гасла Сталіна: »Змагання є комуністична метода будування соціялізму«, »Змагання перетворює працю з ганебного і тяжкого ярма, як її вважали вперше, на справу честі, справу слави, справу відваги і геройства«. »Мудрі і актуальні« льозунґи підібрав »вихователь«.

Начальник КВЧ промиває водою підірвану горлянку. Шкідливо діє вода на розігріте горло, він починає на очах невільників хрипнути. Він упевнений в успіхах »перевиховання«. Він зобов'язаний в рапорті до майора зазначити, що арештанти активно вивчали геніяльні »Питання ленінізму«. Нечувано

захоплювалися творами Сталіна. В концентраційній колонії »перевиховуються« опортуністи, контрреволюціонери, підкуркульники, вороги соціалістичного змагання, прихильники релігійних забобонів, українські націоналісти, симпатики Петлюри, шкідники колхозу і розчаровані комуністи. Останні користувалися привілеями: виконують легші праці.

Начальник КВЧ вичитує прізвище арештанта і запитує:

— Як Сталін оцінив соціялістичну працю? Ну!

Арештант намагається стати струнко. Дугою вигнута спина, мертво опущені руки говорять, що арештант умів тільки працювати, як тварина. Їдкий кашель задурманює йому голову, терзає груди. Невільник тепер передякався, що прослухав. Його думки не крутились у »Питаннях ленінізму«. Він напевно думав, чи пухнуть діти. Чи повернеться колись додому? Чи хоч перед смертю доскочу наїсться хліба? Сусіди шепочуть, щоб читав гасла. Там на стіні написані всі відповіді. Невільник витирає спітніле чоло і сльози, що появились від кашлю. Піднімає голову, читає — відповідає:

— В нас труд став справою чести, доблести, слави і кх-кх... ге... кх... ройства.

Кидайте арештанта в »солону бочку« майора. Здирайте нігті з його пальців. Випікайте свічкою волосся під руками. Він ніколи не скаже, що Сталін бреше, що слова його не мудрі. Невільникові хочеться жити. Щоб жити, треба не бути »ворогом народу«. Щоб не бути »ворогом народу«, треба, встаючи й лягаючи, цитувати »Питання ленінізму« і повторяти, що »труд аблагаражівает чалавека«. Щоб охоче цитувати »Питання ленінізму«, треба бути активним комуністом. Щоб бути активним комуністом, треба багато загнати чесних ледей в катакомби НКВД...

Молиться, щоб Бог урятував християн від п'ятирічки

Бог колонії — майор Скалкін, перебуває у своєму бюрі не щодня. Я від ранку до вечора, як домовик, сиджу в будці біля телефону; мої завдання: коли дзвонитимуть з райкому партії, треба відповідати,

що Скалкін поїхав до міста. Там має якісь важливі справи. Коли викликає райвідділ НКВД або обком партії — негайно розшукати Скалкіна і повідомити його. Під час розшуків переважно користуюся трьома номерами телефонів.

Відзивалися різні молоді жіночі голоси. З розкошів чи з горя дурні жертви падають в обійми ката. Таємницю розкрити мені не вдалося. Про приватне життя начальника колонії ходять різні оповідання. Він в Єнакієві розкохує тільки п'яту »Мурку«. Перша померла з невідомих причин. Другу відіслав на етап з колоною арештантів: в минулому місяці від'їхало на Сибір 1 800 осіб. Третя жінка втекла в Сталіно (Юзівка). Четверта виїхала в невідомім напрямку. П'ята молода і гарна. Майор живе з нею, а ходить до інших. Майор — павук, що вміє ловити гарненьких комашок.

Я найбільше задоволений помешканням. Живу на передмісті в старої самітньої бабусі. Дочок повіддавала, а синів Бог не послав. Така звичайна її нива життя. Старенька хворіє на безсоння. Вночі, озброївшись парою окулярів, мудрує. Читає Біблію. Щоранку, подаючи мені сніданок, повідомляє, що скоро прийде Страшний Суд.

Большевики під горох циганських бубонців і співів (»Шагай вперьод комсомольськое племя, ми молодіе хозяева землі«), на утильсировину повідносили ікони Спасителя або попалили їх під церквами. Повідрізували волосся священослужителям. »Молодиє хозяева землі«, як дикуни, поздирали позолоту з попівських риз, понашивали з них молотки на красних полотнах. В церквах понавішували Чапаєва і Дзержинського. Всяких розпусників і шкуродерів. Улаштовували спектаклі. На ширмах, зроблених з награбованого куркульського полотна, намалювали: »За культурну революцію!« І під гармошку і барабани витанцьовують »чечотку«, »яблучко« або »Камарінского мужіка«. П'ють, б'ються або славлять Сталіна і висвистують Єсеніна:

»Грай гармошка, г-р-рай моя частая,
Пе-е-ей, видра, пе-е-ей!!
Мне вот ету сис-с-састую,
Она глуп-е-ей!«

Старі церкви обернули в колхозні сараї. Засипали амвони кукурудзою. Кукурудза аж пищить від мишей і пацюків. На селі розвелося їх стільки, що коти ходять з пообгризуваними вухами. Старі люди йдуть селом, на церкві читають сатанинські гасла: »П'ятиліткою до релігії!«.

Бабуся молилася до пізньої ночі. Прохає Всевишнього, щоб він вигнав нечисту силу з душі большевиків. Врятував християн від п'ятирічки. Плаче, що Бог відцурався від грішних людей. Кинув їх на глум і поталу червоному орденоносному сатані. Уважно спостерігаю життя старої. Обережно поділяю її погляди. Вона зовсім перестає мене боятися. Дає Біблію. Прохає, щоб я вечорами з святої книги розуму набирався. Я відповів:

— Коли сусідам не розкажете, я охоче читатиму.

Перед іконами стала на коліна і пообіцяла мовчати. Найбільше мені сподобалася книга Соломонових порад.

Він дав щигля в лоб Сталінові

Вчора майор Скалкін кричав, як кабан під ножем різника:

— Хочеш, щоб через тебе мене до стєнки! Брешеш, твою мать капіталістическую! Брешеш!!! Признавайся! Ти з наказу нелеґальної організації дав щигля в лоб Сталінові. Геніяльному вождеві! Какой у-ужас!*) Твоєю кров'ю напишу до обкому! В ЦЕКА!

Постріл майора. В жертви линула з рота кров. Линула, як фарба з перекинутої пляшки. . . Фарба холодна, а кров гаряча. Нею навіть можна на московській »Правді« малювати кличі і вигуки Леніна: »Коли буде свобода — не буде держави«.

За притуплення клясової пильности застрелено чекіста. Він же не був винен? Він так по-звірячому катував арештантів в ізоляторі. Але тепер трапилося лихо. Випивши, він забрів до »Ленінської кімнати« караула. Щось йому приверзлося. Перед очима заскакали якісь рогаті п'яні чортики. І він дав щигля в лоб Сталінові. За звичкою сказав: »Твою мать!« ... Його зв'язали, як троцькіста, що крутився на

*) жах.

Красній площі, намагаючись лопатою підкопатися під Кремль і там убити Сталіна.

П'яний чекіст вив псом, плакав дитиною. Клявся, що думав, що то погруддя Тараса Шевченка, що стояло поруч. Хотів іти цілувати погруддя Сталіна в лоб, в шию, в рот і вуса: не допустили. Підплив кров'ю і вилупив очі. . . Став жертвою приходу загірної комуни.

Скалкін рапортував у райвідділ НКВД, в обком партії. Повідомляв, що вбив охоронника-чекіста, що виявився слугою капіталізму. Горілка виявила його підлу душу. Наука для інших охоронників. Для арештантів потіха: кат убив ката. Майор отримав подяку за проявлення большевицької пильности. Тільки клясова пильність, вигострена компартією і довгорічною працею в ЧЕКА, дала йому можливість викрити замаскованого фашиста. Людина народжується на світ людиною, а виконує обов'язки чорта. Тиждень ходив кат з піднесеним настроєм. Найбільший бандит той, що визнає вбивство за політичну справедливість. . .

Весела міміка і її успіхи

Я щоночі бачу в сні привиди. Боюся, щоб, живучи з підлими, сам не став підлим. Вдень повна голова плянів: тікати на Кавказ. Помандрувати в гори »хмарами повиті. . . кров'ю политі«. Там пасти вівці і п'яніти від кумису. Жити в печері. »Для того, щоб обійтися без суспільства, треба бути Богом або твариною« (Аристотель). Маркс сказав, що Бога немає. Отже не можна Богом стати. Тварина є, але нею і соромно і тяжко бути, бо багато є людей, що є більшими тваринами, ніж сама тварина. В скрутне становище тепер потрапляє людська істота. Поїхати »зайцем« до Еревану. Вивчити прикордонну місцевість. Через Арарат з контрабандистами втекти до турків. В Трабізоні заробити грошей. І. . . поїхати в світ. Втекти з держави, де Маркс проголошений богом, а канібалізм і терор НКВД — народньою демократією. Для здоров'я закордонного робітника корисніше, коли він довідається про правду в СССР з уст утікачів, а не особисто перебуваючи в Сибірі

чи на Карелії. . . Але гамбурзькі і марсельські пролетарі, мабуть, вірять совєтським кінофільмам і гарно написаній сталінській конституції... Трудящі України також вірили, але тепер. . . масовими могилами платять за помилку.

Людська душа не без людських почуттів романтичного. . . А хто ж відвідає могилу матері? Хто відкопає закопану Україну? Перевертаються в могилах кості моїх предків: я не можу осиротити їх. Вони тому і полягали спочити, щоб продовжувати своє життя в мені. Жити: який великий обов'язок природа дала людині!

Стара радить, щоб я пішов до шептухи. Шептуха все знає. Тільки вона може повернути настрій. Вгамувати нерви. Не потребую я шептух. Удаю веселу міміку на своєму лиці. Така міміка допомагає мені використати гарний настрій Скалкіна. Подаю йому заяву. Прохаю, щоб дав на два дні відпустку. Зазначую основну причину: хочу поїхати до Сталіно. Там порівнюючи легше купити пару черевиків. Після погроз отримую дозвіл.

Радію, що вириваюся з пекла. Я скоріше погоджуся, щоб мій одяг був у дірах, ніж совість у плямах. . . Благаю З., щоб не посилав мене до Єнакієва. З. питає:

— Які причини? Чого змарнів? Дивно... Подібний до знятого з шибениці.

— Я люблю Сталіно. У Харкові призвичаївся до шуму. Не можу жити в Єнакієві. Хорію. . . Таке згущене повітря. Завод. Я ж літпрацівник.

— Добре. Працюватимеш в редакції, — відповів З. — А генералові напишу, що ти морочиш мені голову.

— Я сьогодні писатиму листа. Напишу про все. Я вас ніколи в житті не забуду. Вам дякуватиме генерал. Ви маєте зо мною так багато турбот.

Тішуся, що З. посилає мене спати в холодну кімнату, де висять Маркс і Сталін. Може все закінчиться добре. З радости обнімаю торбину. Виймаю хліб. Їм, їм і не наїдаюся. Не бачу майора НКВД і тому маю апетит. Хочеться кричати на весь світ гасло — слова Сталіна: »Жити стало краще, товариші, жити стало веселіше!« Не бачу невільників, і голка випа-

ла з мого серця. Та голка колола душу. Я не міг без тривог дихати. В муках невільників бачив своє майбутнє. Пізнавав батька.

Як Стаханов став журналістом

До З. телефонував майор. Наказував, щоб мене живого або мертвого, вирядили до Єнакієва. Йому сподобалося, що біля телефону сидів »безвредний парень«. Майор відчепився, коли З. збрехав, що я лежу хворий.

— Майор щасливий бігаміст і жорстокий тип. Треба було збрехати, щоб він не розгнівався, — опісля, між іншим, висловився З.

Минуло декілька дурних днів. Викликає мене редактор — приятель З. Приймає на працю з місячним випробним терміном. Газета виходить російською мовою. Таке розпорядження секретаря завкому партії. Мушу терпіти. Терплять всі українці — робітники заводу. Нахабно »розчтокалась і розкакалась« русифікація після розстрілу Саркіса — секретаря обкому партії.

Ознайомлююся з цехами заводу. Перші короткі статті йдуть без змін. Це сухі інформації про перевиконання виробничого пляну. Редактор тіщиться. Я вивчаю працю. Відвідую знайомого фотографа. Прохаю, щоб зфотографував стахановця під час праці. Фотограф злякано відмовляється. Прохає дістати дозвіл з НКВД. Думає, що провокую. Через незнання обставин потрапляю в неласку. Редактор довідується і гнівно говорить:

— Через тебе отримав догану з завкому партії. Мусів проковтнути гірку таблетку. На перший раз вибачаю. Треба завжди радитися зо мною. До фотографа не вільно звертатися з такими проханнями. Йому дозволено тримати фотоапарат тільки в кабінеті. На користування мисливською рушницею, пістолем, фотоапаратом, бібліею і автомашиною треба мати дозвіл з НКВД. Ми живемо в оточенні капіталістичних країн, тому кожний завод — таємниця. Думаю, що зрозуміло, чому ми отримуємо з пресбюра готові кліше. Вигострюй, хлопче, зір. Тренуй вуха. З молодими роками ніхто рахуватися не буде.

— Кищенко, мій товариш, працював у м. Харцизьку, — продовжував редактор. — Там виходить газета »Соціялістическая родіна«. З наказу відділу пропаґанди він мусів часто писати до центральних газет статті для малограмотного Олексія Стаханова. Стаханов, не читавши, розписувався під статтями. Опісля бундючився перед шахтарями, що »його« статті друкуються в »Комуністові« і »Соціялістическому Донбасі«. Пам'ятаю, що одного разу Кищенко розгнівався, не захотів писати. Вимагав від Олексія гонорар. Олексій післав журналіста до відділу пропаґанди. Тільки чудом Кищенко врятувався від арешту. Опісля мусів просити вибачення, каятися. Тільки завдяки знайомим знайшов працю в Зугресі. Вчися на таких прикладах. Тренуйся, товаришу.

Який пароль червоної аґітації

Я уважно слідкую за продуктивною працею інструктора редакції. Він має досвід. Він ранком в цеху поговорив з трьома робітниками. Занотував їхні прізвища. Після праці вони мусять прийти до редакції. Перед обідньою перервою інструктор написав три актуальні статті. Перший рядок популярної пісні роздер на три частини. Статті дістали назву. Половину статті »На земле. . .« — зайняли цитати з передовиці »Правди«. У статті »В небесах. . .« — цитується речення з поодиноких розділів »Короткого курсу історії ВКП(б)«. Це найлегший спосіб писати політично свідомі і витримані статті. Сам Єжов не насмілиться шукати в них контрреволюції.

Інструктор »В небесах« вихваляє Валерія Чкалова. Пілот тільки з любови до вождя Йосифа Віссаріоновича навіть в »небесах« прославив мудру політику компартії. Літав аж до Америки. Опісля впав і вбився. »Правда« писала, що похорони відбулися на державні кошти. Все ж таки для пілота полегкість.

В статті »На море. . . « інструктор лає весь капіталістичний світ. Називає його аґресивною загниваючою гідрою. Підтанцьовує під гармошку »Правди«. Я уважно вивчаю »Правду«. Знаходжу в ній голу брехню. Вона в одній статті називає капіталізм аґ-

ресивним і мілітарним. В іншій статті капіталізм загниваючий і кволий. Капіталізм не має сили існувати. Наша брехня краща, ніж закордонна правда: пароль червоної агітації. Капіталізм треба називати агресивним, щоб пояснити стахановцям, чому треба швидкими темпами розбудовувати воєнні заводи. Громадян треба переконувати, що капіталістичні держави вмирають тому, що в них немає Маркса, НКВД, п'ятирічок і колхозів. За кордоном усі трудящі — круглі сироти. Вони пухнуть з голоду, бо немає в них батька Йосифа (Сталіна). Вони не мають змоги в диких Сибірських лісах годувати комарів і опалюватися »під сонцем сталінської конституції«. І тому,.. страйкують по вулицях Нью-Йорку.

Кар'єра казахського чабана Акима*) Джамбула

Редактор під статтею »На морє. . .« дописав, що в капіталістичних країнах армія служить клясі експлуататорів, а в СССР вона обороняє інтереси робітників і селян. Освіжив писанину віршем Джамбула — великого казахського чабана. Дивний чабан Джамбул. Він співав про казахські степи. Прославляв тихі отари овець. Не хотів втручатися в політичне життя колхозу. Доїв овечок і живився корисним молоком. Голова колхозу на розпорядження району визначив старця на айтис**) колхозної творчости. Там Джамбулові сказали, що в нього найкраще виходять пісні про Сталіна. Треба співати тільки про мудрого вождя. Отримає за це багату винагороду.

Хитрий казах побачив, що співати про Сталіна вигідніше, ніж про овець. Почав старечим голосом оспівувати червоного бога. Бити пальцями по струнах старої домри. Домра нагадувала гул трьох натягнутих на дощці дротин.

Джамбула викликав сам Кремль. Голова держави Калінін за збагачення соціялістичної культури нагородив поета орденом. Казах з радости розплакався. Його возили по Москві, як великого вельможу. Ковбаси, шуби, горілка на вітринах, трамваї на ву-

*) співця

**) Змагання співця Казахстану

лицях, високі заводські димарі вабили очі орденоносця. Він довго і захоплено все оглядав. Потім закривав очі. Хитав головою. Цілими днями, як божевільний, співав: »Джасасен, Сталін, домрам е-екешекти-и талттєкте. . . колгаалай-йн, Сталі!-і!-ін, джа-а!-а!-сен, джа-а!-а!-сен. Сталін*)«.

Здавалося, що пісня про вождя не має ні початку, ні кінця. Секретарі не встигали її нотувати. Сталін захопився мистецтвом великого »діяча« соціялістичної культури. Чабан став членом совєтського парляменту. Його дитирамби були записані якимсь казахом і перекладені на московську мову. На жаль, поет Джамбул зовсім неписьменний. Не може читати своїх друкованих творів. Союз совєтських письменників, щоб вирятувати неписьменного письменника з біди, прийняв його в свої ряди. Чабан не вгаваючи кричить: »Джа. . . а . . . а. . . сен. . . Сталін. . .« Тішиться орденом, любить отримувати гонорари і викликати заздрість у своїх земляків-казахів.

Розмова редактора з робітниками

Гнучка праця інструктора пригадала мені заступника літредактора »Соціялістичної Харківщини«.

Ввечорі до редакції прийшов робітник. На чолі позасихали брудні патьоки поту. На лівому черевикові немає закаблука.

— Прочитайте і розпишіться, або розпишіться і прочитайте. Користуйтеся повною волею. Цю статтю написали ви. Думати над нею не доводиться, — висловився по-товариському інструктор. Робітник відповів перелякано:

—Я? Вибачте. Я ніякої статті ніколи в житті не писав. Я навіть лінуюся відповісти братові на лист.

— Не лякайтесь, товаришу. Не до лиця молодому радянському громадянинові в такій установі, як редакція, хвилюватися. Ми ж не в НКВД. І зовсім ніхто не збирається пришивати вам якусь контрреволюцію. Моя розмова в цеху мала суто патріотичний характер. Радянська преса втілює інтереси і погля-

*) Слава, Сталінові, домра має дві натягнуті (овечі) кишки, підняті паличкою, Сталінові слава, слава Сталінові!«

ди трудящих мас. Журналіст зобов'язаний постійно тримати контакт з робітництвом. Я вірю, що тільки ворогові народу ця стаття зіпсувала б настрій. Ви мене зрозуміли?

— Я ж нічого не сказав проти. Не думайте про мене поганого. Я навіть можу показати справку з сільради, що я син середняка. Навіть сусіди наші не були підкуркульниками і перші відвели кобилу до колхозу. А я комсомолець. Коли вам сподобалося моє прізвище, то нехай цю статтю написав я. Тепер прочитаю, щоб знати, де мій допис, а де не мій.

Малограмотний комсомолець читав букву за буквою. Пітнів. Запитав:

— Це, мабуть, не моя стаття. Я норму виконую на 110 проц., а тут написано на 200. Товариші казатимуть, що я сам собі збрехав на користь.

Увійшов редактор. Почув слово »двісті« і сказав:

— Милий товаришу. Газета вийде через два дні. Треба завтра натягнути м'язи на двісті процентів. Треба ж чимсь відзначити день червоної авіяції. Ви ж завтрішній красноармієць. Не хвилюйтеся. Я глибоко розумію вашу молоду радість. Товаришам говоріть так: Стаття »На земле. . . « — це моя правда! Моя любов до Сталіна!« В ній написано, що ви вже вивчили шість розділів »Короткого курсу історії ВКП(б)«. А чи знаєте, що означає в дужках буква »б«? Ні? Бо-ль-шеви-ків.

— Та вже ж не бан-ди-тів. Я знав, та забув, — гордо відповів комсомолець, а редактор, повчаючи:

— Не забувайте, вчіться. Погана буде справа, коли не виправдаєте довір'я.

Увійшов інший робітник. Редактор дає йому статтю »В небесах« і:

— З вашими грудьми, товаришу, тільки до повітряної фльоти. Першого — день червоної авіяції. Прочитайте свою статтю. Слава на весь завод!

— Товаришу редакторе, — озвався двадцятиріч-ний помічник слюсаря. — Я ж собі не ворог! Розпишуся, а прочитаю, як газета вийде. То цікавіше. Я поспішаю до комсомольського осередку. Там до півночі малюватимемо гасла. Навантаження по комсомольській лінії. Незабаром свято авіяції. Аж двісті старих газет вициганили із завкому партії. Хлопці ті-

шаться, і дівчата прийдуть. Степан Бібіков з хати принесе фарбу. Попросить у баби (коли її не буде в хаті!). В кооперативі тепер немає. Ціла трагедія. Баби розхапали. Через їх і гасла немає чим намалювати.

— Ех, товаришу редакторе, — продовжував комсомолець. — Бабу тяжко з'єднати з Марксом. Вона ж у »Капіталі« ні ку-ку-рі-ку. Не можу я думати про чиїсь капітали, коли за душею копійки немає, — говорять баби. Я вам щиро кажу, товаришу редакторе. Хай це залишиться між нами. Баби — буржуазні недобитки! Вони б'ють поклони Ісусові. А ми стоїмо над їхніми душами і говоримо: »Ісусе, бери мене за вуса, а я тебе за бороду, та й підем гулять по городу«. Баби лютують. Могила їх перевиховає, а не комсомольська аґітація. Все, чортяки, спідниці перефарбовують. Партійної свідомости в них і на копійку немає. Дурні, як сто свиней! Я ось купив зубних порошків. Домішуємо, щоб фарба була густіша і не розпливалася по газетах. Ідеально! Буду поспішати. В нас карають за спізнення. »Накарикатують« в стінній газеті. Соромно перед дівчатами буде. Стінну газету рвати не можна. Три роки в'язниці, або. . .

— Бо, товаришу, ми вас затримуємо нашими розмовами. Ви про це нам краще напишіть, — сказав редактор, уміло приховавши невдоволення. Хотів відчепитися від активного комсомольця.

Жінка редактора — дочка куркуля

Комсомольці залишили редакцію. Інструктор пішов до завпрофкому. Чекаючи на третього робітника, редактор жував цигарету і навчав мене:

— Бачив? Отож. Все робиться швидко і чесно. Статті написані нами. Робітники підписалися. Райком партії, переглядаючи газету, хвалитиме нас, що ми зуміли навколо себе мобілізувати актив робочих кореспондентів. Живемо інтересами трудящих і тому гідно зустріли день авіяції. В інші свята ще складніша праця.

— Не забудь, — продовжував редактор. — Не забудь головного. Під дрібними інформаціями також мусять рясніти прізвища. Вибери собі десяток пріз-

вищ між робітниками. Під живі прізвища підстав мертві ініціяли. І тримай для вжитку. Кожна комбінація має свій сенс. В читача творитиметься враження, що пишуть постійні кореспонденти. Треба, товаришу, мати гнучкий організаційний хист. Ми — газета заводська. До нас ніякий чорт не хоче писати, бо ми ніякому чортові не платимо гонорару. Центральні, обласні, навіть районні газети мають спецкореспондентів. Але без наших метод обійтися не можуть. На горе ми ще маємо секретарку. Не розкривай перед нею двері своєї душі. Вона намагатиметься тебе купити, щоб ти поділяв її думку про мене. То чорна баба! Прислали до мене цю бабу з завкому.*) Вірніше, її чоловік, що є секретарем завкому партії. Вона в журналістиці, як свиня в абетці. Мушу терпіти і за неї працювати. Бабі потрібна тепла праця і довгий карбованець.

Редактор ненавидить секретарку. Вона належить до категорії жінок-сорок. Працювати з жінкою, що стає одчайдушною тому, що старіє і дурнішає — значить перебувати в пеклі.

Повилазили лікті в моєму студентському костюмі. Часто відвідую місто, але не можу купити нового. Довгі черги. Секретарка несподівано виявляє бажання поділити мої турботи. Сповіщає, що до закритого маґазину привезли костюми. Погоджується провести.

Редактор обережно висловився, що гніватися не буде. Під опікою секретарки йду до закритого маґазину. Вартовий біля дверей затримує: не маю перепустки. Секретарка колючими очима опекла його. Він (очевидно, сексот) злякався, як свіжий в'язень розгніваного чекіста. Купую сукняний костюм.

По дорозі до редакції секретарка охоче розповідає про кращі періоди своєї молодости. З насолодою згадує коханців. Перескакує з однієї теми на іншу. Лає редактора. Редактор має на своїй біографії контрреволюційні плями. Може кожної хвилини бути не тільки прогнаний з редакції, а навіть висланий на Сибір. Під його теплими крилами живе дочка куркуля, висланого на Карелію. Вона — його дружина.

*) Заводського Комітету.

Голубооку чорняву красуню давно чекає Сибір. Редактор чомусь до нині не хоче розконспіровувати чужого клясового елементу перед партійною організацією. Партія терпеливо жде. Люся — молода друкарниця. Сирота з дитячої колонії. Тепер темпераментна коханка редактора і суперниця його дружини. Вона підтримає секретарку, коли редактор подумає зрадити. По-батьківському заопікуватися своїм сином і дружиною — »контрреволюційним елементом«. Покинути жінку тяжче, ніж полюбити іншу.

Клясово ворожий елемент, справи серця, притуплення партійної пильности — все переплуталося. Чомусь згадалось мені оголошення на дверях контори артілі »Комунар«: »Доклад: Камсамолец Козьол о полових сношеніях. В етом вопросе камсамолкі і камсамолци должні показать прімер безпартійной молодьоже. Секкомячейкі«.*)

Намагаюся стояти дальше від інтриґ. Людина більше шанує себе, коли розумно мовчить, ніж необережно говорить.

Розмова в кінотеатрі

З глухої вулиці нам назустріч вибігає дочка секретарки. Тішиться, що дістала аж три квитки до кіна. Сумує, що батько піти не може. Має партійні збори. Секретарка до дочки:

— Ріточко, чому не привіталася? Товариш працює в мене.

— То нехай іде з нами в кіно. Замість тата. Ви ввечорі бандитів не боїтеся, — запитує Ріта, а я:

— Навіть удень боюся.

Всі засміялися.

Демострувався »Ленін в октябрє«. Як тільки на екрані появлявся Сталін, в залі вибухали оплески. Я вітав Сталіна зашнуровуванням черевиків. Кожен глядач вбачає в іншому аґента і тому вимушено плеще. Краще набити долоні до розчервоніння, ніж потрапити сексотові на підозру. Страх перед арештом відбирає в людини самопошану і честь.

*) Секретар комсомольської ячейки.

— Мамо, а в Америці — так, як і в Англії — буржуї вимінюють собак за дітей?

— Ти ж, Ріточко, бачила в музеї малюнок. Пан вимінює в пана собаку за кріпацьку дівчину. Так було в Росії за царату, а в Америці так є тепер. От товариш не дасть мені збрехати.

Я кажу:

— Твоя мати не обманює. Говорить так, як написано в журналах.

Мати продовжує:

— В Нью-Йорку, наприклад, мільйонери приковують негрів до тяжких залізних возів, їздять по центральних вулицях. Гуляють із своїми п'яними коханками, їдять різні смачні бутерброди, їдять сала більше, як хліба. Щодня п'ють молоко з солодкими булками. А негр навіть води в спеку не має права напитися. В нас вільно. Кожний громадянин має право купляти ситро. В нас є такі люди, що навіть лінуються годину в черзі постояти за пивом. Лінуються перед світанком стати в чергу за хлібом.

— Я б ніколи не захотіла жити в Америці, — сказала Ріта, а мати:

— Бо ти піонерка. На шиї маєш право носити червону краватку. Але куди можуть подітися американці. Вони вимушені жити в Америці. Така їхня доля.

— Гірка доля. А чому вони не їдуть до нас? Га?

— Мільйонери їх не пускають до нашої щасливої країни. За якінебудь малі провини вішають їх для розваги на вулицях на телефонних стовпах. Залізними ланцюгами приковують до варстатів на заводах. В нас за невихід на працю людину арештовують, а там на місці розстрілюють.

— Чого пролетарі не роблять революцію? В них немає Сталіна? Еге?

— Ні, вони ждуть, щоб ми простягли їм визвольну руку, як робітникам Естонії, Латвії, Литви та іншим.

— Ой, як це далеко, — зажурилася Ріта, — аж за океа-а-анами!

— Дарма. Ми й туди простягнемо, — відповідає мати, а я сам собі думаю: простягнемо залізну руку, а потім так притиснемо що й дихати не захочуть. Недаремно один з героїв книги Шолохова приватно

вивчає англійську мову. Герой живе плянами, що робітники США після перемоги комунізму не вміти-муть керувати самі собою. Не матимуть досвіду. Вони були пригнічені капіталізмом. Керувати будуть московські »визволителі«. Створять НКВД, а потім організують колхози і вдарять »п'ятилеткою по релігії!«.

— А чому я бачила в Дніпропетрівському пузатих американських інженерів. Одягнені вони, як буржуї, і в капелюхах. І мій тато не може так одягтися.

— Дурна ти. Вони приїхали з Америки до Москви худі та сині, як курячий пуп. В латаних штанях і в лаптях, як колхозники. В Москві, як свиней, їх підгодували. Вдень з'їдали по кілограму м'яса. Замість пива пили риб'ячий жир. Після голоду людина поправляється. Інженерам подарували чепурні жовті чоботи, плащі шкіряні. Про це в журналах писалося. Хай знають, як Москва гостей зустрічає.

— А якби наш рідний батько поїхав до Америки?

— Сталін? — запитала мати.

— Та ні! Мій тато — твій чоловік.

— Мільйонери стягнули б з нього останні штани і пропили б. Примусили б аж на тридцять п'ятий поверх на плечах дрова носити до капіталістів. Там же хмародери. . .

— О, прокляті.

Мати захоплено:

— Дивися, Ріточко. Ось зараз цікаво буде. Леніна вбиватимуть. . .

Есерка Каплан спокійно стріляє в Ілліча. Ленін артистично падає біля машини.

Я більше ніколи не ходив з родиною червоного вельможі в кіно. Обережність наказала мені уникати такої »приємности«.

Будні советського журналіста

День авіації. На мітингу бачу Ріту. Стоїть у піонерських рядах з портретом Сталіна. Її батько виголосив довгу промову. Почав словами: »Хай живе мудрий і великий Сталін«, а кінчив: »Сталін мудрий і великий«. Він перечитував статті молодих робіт-

ників. Вони »радіють«, що їхня мрія здійсниться: стануть красноармійцями. Не ходитимуть, як досі, в полатаних штанях. Не турбуватимуться, що не вистачить грошей на хліб до видачі нової заробітньої плати. Їстимуть густу гречану красноармійську кашу і вдосталь хліба. Ходитимуть, хоч у брезентових, але ж не в лаптях, а в чоботях. Багнетами захищатимуть батька-вождя.

Інструктор зранку бігає навколо заводу. Розшукує третього автора статті. Боїться, щоб автор на мітингу в юрбі щось не сказав, коли читатиметься написана ним без його відома стаття. Скомпромітується большевицька преса.

Автор-робітник, нічого не знаючи, вийшов з якогось будинку. П'яний, він притримувався стіни і щось собі під ніс співав. Розгніваний інструктор підійшов до нього лагідно, як до вродливої кокетки. Привів автора до своєї кімнати. П'яний захекано сів на підлогу і по-телячому оглядав стіни.

Інструктор задоволено усміхнувся до мене. Радів, що автор сидить і ні кує, ні меле.

— Ти написав статтю »На морє. . . « Треба товаришу підписатися, — сказав інструктор, а п'яний:

— Кажеш, що я написав на морі? Щось не те. І на морі не був, і не писав, і написав. Я, так сказать, можу тобі написати, що ти лопнеш, як риб'ячий пухир, але не прочитаєш. В мене почерк заграничеський, о!

— То підпишися, — сказав інструктор.

— Як даси, так сказать, на чвертку, підпишуся і під смертним вироком. І не моргну! Єй-єй. . . єрунда.

Інструктор бачить, що справа кепська. Автор має багато примх. Може відмовитися. Галасуватиме. Йому сьогодні море по коліна. Дає гроші, а п'яний виявився не п'яним. Він розумно, артистично, щиро:

— Ти мене купив. . . Купив мою душу, кров, мого батька. За чвертку купив советську власть! Я — син красного партизана. Мій батько був інвалідом. Хотів без черги хліба купити. Черга була довша за квартал нашого заводу. Його не пускали. Бив себе в груди, кричав:

— Я партизан! Я завоював вам советську власть. Пропустіть!

Жінки гнівалися. Кричали, що в них удома голодні діти. Кожен рот хоче хліба. Батько сказав одній галасливій бабі на вухо:

— Пропустіть, я її вам і угроблю.

Жінки і затихли. Він проліз до магазину, — продовжував п'яний. — Батько розповів це сусідам. Хтось зрадив... Хтось зрадив каліку — партизана! Батько був у ГПУ побитий до непритомности. Кричав до мене: »Сину, добрий сину«... Ви б раділи, як би вам батько говорив такі слова? Мовчите? А я вимушений був бути його доносчиком, розумієте? Тоді я брехав на батька всякі дурниці, щоб його закатували, щоб скоріше кінчилися муки. Він загинув у ГПУ. А ти кажеш: »Підпишися«... Напиши в газету про батька, то я всю твою морду обцілую. Полюблю, як дєвушку. Сто підписів поставлю!

Робітник стискає в жмені три карбованці. З плачем виходить з кімнати. Перед дверима говорить.

— Сталін — добрий дядько. Я його »прівєтствую«. А НКВД — то банда, що їй і міри немає. Банда!

Двері зачинилися. Інструктор втомлено сідає на ліжко, зідхає:

— Повір, товаришу, такі кореспонденти мені вимотують кишки, як за середньовіччя. Ганьба. Я мусів з власної кишені дати гонорар за те, щоби той ідіот під моєю статтею підписався. На чорта мені потрібно знати, хто був його батько... і як він загинув. Кожен має свої дурні приватні справи. Люди якісь не конкретні. Надоїдливі. Сентиментальні до огидности! Добре, що пішов. Здається, минулося без скандалу. Завтра нова праця: доведеться писати рапорт в органи НКВД, що п'яний назвав НКВД бандою.

— Хіба обминути не можна? — питаю я.

— Сусіди ж чули. Вони напишуть, бо подумають, що їх провокують. Мушу перегнати сусідів. Не написати, значить поділяти думку п'яного. Висновок — бути арештованим. Стати жертвою п'яної думки. Що сталося, що він сам пішов?

— Гонорар допоміг, — відповів я, перегортаючи газети. І думав: негідник шукає користи в своїй власній несправедливості. НКВД буде по стороні негідника.

Моя розмова з священиком, що відрікається від Бога

Другого дня не йду обідати. Спішно в редакції опрацьовую статті до наступного номера. До редакції вже третій раз приходить дивна особа: колишній священик. Передає статтю. Сьогодні він розкається. Дякує партії, Сталінові. Вони вилікували його від релігійного »забобону«. Обережно питаю священика, для чого він це робить. Відповідає, що ніхто не приймає на працю. Постійно голодує. Після розкаяння матиме право працювати нічним сторожем біля клюбу, де колись була церква. Священик пригадав мені материний лист. І я був би вимушений так робити, щоб учитися. Гірко, боляче стає на серці. Стискаю покаянну статтю в кулаці. Підношу кулак до чола, схвильовано думаю: »Допогти цьому старцеві, — це значить допомогти мільйонам таких, як я, як мій рідний батько«.

Окрадена людина прохає, щоб я виконав підлу ролю в ім'я її порятунку... Людина хоче, щоб я підлий, виконуючи підлу ролю, робив їй добро. Еґоїстична людина! Може... моя підлість насичена вічною теплою людською любов'ю. Проповідники високої моралі! Понадписуйте, де добро, а де зло, щоб пересічні люди не змішували перше з другим — це, мабуть, зробити тяжче, ніж пізнати себе?

Священик гадає, що я молодий кар'єрист-комсомолець. Я ставлюся до нього з презирством і недовір'ям. Він не має права так думати, але ж він не має підстав змінити думку. Не знаю, яка його думка принесли б мені і йому більше користи. Він говорить:

— Товаришу, я щиро відрікаюся. Ви хочете щось зробити? До інших газет не посилайте. Благаю, голубчику...

Дивлюся на лагідні очі старого діда. Не вірю, щоб він навіть пташину міг у житті скривдити. Простягаю священикові руку. Чомусь хочеться поділити його горе. Вшанувати його сиву бороду. Сива борода подумає, що я потиском руки вітаю з відреченням. Священик схопив руку, хотів поцілувати. Я вирвав:

— О, це плазування! християнське рабство! Товаришу, колишній піп. Твердж, відречення ваше щире і правдиве. Партія і уряд звернуть увагу.

— Якби їм Бог допоміг.

— Чорт!

— Ну, хай і так, — сказав священик, почувши сердите слово.

— Партія від жодних богів допомоги не потребує. Всі боги перед нею танцюють, як п'яні офіціянтки. Де ваші сини і дочки, товаришу піп? Не лякайтеся, я щиро.

— Я вас хочу образити, назвавши своїм сином. Кохана дитино, я маю і не маю сина. Прошу глянути, — порившися в кишені, відповів священик.

Я беру з його рук кусень потертої газети. Декілька років тому син оголосив у пресі відречення від батька-попа.

— Де він тепер? — питаю я, а старенький:

— У Москві. В наркоматі працює. Мій син — приятель Вознесенського, що особисто привів до ГПУ свого батька і застрілив. Батько був священиком. Вознесенський став начальником »Соловецьких Лагерів Особого Назначення ГПУ« — СЛОН — ГПУ. А мій син, нещасна дитина, не застрілив мене. Пожалів дурну сиву голову, погано зробив. Тиняюся, як бездомний собака. Бог смерти не дає. А руки накладати на себе гріх.

— Досить, досить. Редакція сліз не потребує, — кажу суворо і відчуваю, що сльози, посоромившись показатися на моїх очах, полилися в душу. Затопили душу, отруїли.

— Ви краєте мені серце своїми теплими словами, — продовжував дідусь. — Я боюся пошани. Мені страшно робиться, коли до мене хтось ставиться з довір'ям. Я більше тепер поважаю суворих людей. Думаю, що суворість заважає людині бути надмірно хитрою. Признаюся, моя донька вчиться. Від мене не відрікається, але прохає, щоб я відрікся від церкви. З любови до дочки тортурую свою душу. Маю вже вісімдесять. В домовину заберу свої гріхи перед Богом, а дочці віддам, що можу, — говорить священик.

Обіцяю написати листа від редакції до дирекції інституту, що колишній піп-батько студентки Марії Сил-ко відрікся від Христа і став лицем до Марк-

са. З захопленням читає »Питання ленінізму«. Хоче померти політично підкованою людиною.

Дідусь тішиться моїми обіцянками. Цвіте з радости: дочка матиме спокій. Я говорю:

— Коли відречення в часописі не появиться — це означає, що покищо не знайшлося місця. Відречення дуже довге. Скорочувати не можна, бо без цитат Леніна і Сталіна воно буде мало антирелігійне. Ну, і. . .

Священик дякує. Обіцяє написати дочці, що знайшовся рятівник. Говорить, що Марія, як приїде на канікули, то особисто подякує. Я трохи схвильовано:

— То справа інша. Коли ви щиро хочете обдарувати мене приємністю, то не називайте рятівником. Не маю бажання бути аж попівським рятівником. Я виконую обов'язок громадянина. Думаю, що вам зрозуміло.

— Така в мене забита голова! Я не подумав про найголовніше: тяжко каратимуть ту особу, що насміліться симпатизувати мені. Світ без Бога, і Бог... без людей, — сказав священик і розкланявся. Він залишив редакцію може і з заспокоєною душею, а я два тижні не міг нормально спати. Снився якийсь піп-сексот НКВД. Стоїть у дивній червоній рясі з хрестом і зіркою, і повідомляє, що я відмовився під різними мотивами надрукувати відречення від Бога.

»Завидуйте, я громадянин Радянського Союзу«

Щоб розсіяти журбу і безпідставне, можливо, хвилювання, я відвідую військовий шпиталь. Шпиталь розташований біля нового студентського містечка. Товариш по інституту повернувся з фінляндської війни без ноги.

Сиджу в кімнаті — чекаю. Через декілька хвилин він повернеться з бинтувальної. Розважаюся. Один командир вимахує ціпком. Трясе пораненою рукою і голосно говорить найближчому сусідові:

— Буржуазна Фінляндія хотіла загарбати мирний Советський Союз! Фашисти намагалися загнати народи СССР на цілі століття в рабство. Не вдалося їм! Не пощастило! Від Владивостоку до Кремля піднявся мирний СССР. Підвелася Москва. Найкраще

в світі місто Москва, бо в ній жив і творив Ленін. Живе і працює великий і мудрий учитель — наш Сталін. Від серця геніяльного Сталіна починається вся совєтська держава. З Москви всі республіки освічуються червоними зорями древного Кремля. Там б'ється орлине, стальне серце Сталіна. Найщасливішими людьми на світі є громадяни СССР, бо з ними — Сталін. Країна мудрого Сталіна має більше як двадцять мільйонів квадратових кілометрів. Повторяю: двадцять мільйонів квадратових кілометрів! Їх площина в сто разів більша від площини гнилої остров'яної Англії. Як же мені не радіти, коли я є громадянином шостої частини земної кулі! Повторяю: шостої частини земної кулі! Друг красной армії — поет Маяковський у вірші »Пашпорт« виголошує до капіталістів: »Завидуйте, я громадянин Радянського Союзу«. Такий геніяльний вірш може написати тільки поет большевицької ери, озброєний мудрістю марксо-ленінського вчення.

— Поїзд з Владивостоку до Москви біжить майже місяць, — продовжує командир. —Співає пісню про Сталіна сталінський Сибір! За цей час він проскочив би від екватора аж до північного полюса. Генген за Полярним колом, на мисі Челюскіна, майорить червоний прапор: найпівнічніша точка землі совєтської! В гарячій піщаній Туркменії, за містом Кушка — найпівденніша наша точка. Острів Рахманова, що лежить у Берінговій протоці — найсхідніша точка сталінської держави. Десять тисяч кілометрів від Рахманова до Кронштадту. Повторяю: десять тисяч! СССР — оплот миру і батьківщина пролетарів усього світу. Красна армія у Виборзі по-сталінському повибивала зуби фашистам!

Спогади учасника московсько-фінляндської війни

З операційної повернувся мій притель Михайло К-юк. Викликав мене з загальної палати. Він має окрему кімнату. Радіємо один одному. Михайло згадує Харків. Студенти голодували. Ночами стояли в чергах за хлібом. Остогидло. І він добровільно зголосився на фронт. Єдиний спосіб врятуватися. Від напруженої розумової праці, холоду і постійного

недоїдання збожеволіти може навіть міцна голова. Михайло запитав:

— В тій палаті комісар, мабуть, знову ораторствував? То велике цабе. Нікому не дає спати. Напам'ять визубрив промову. Роз'їжджає по заводах. За один виступ бере п'ятдесят карбованців! Агітує робітників, щоб перевиконували соціялістичні норми виробітку. Відгострювали большевицьку пильність. Розшукували між собою буржуазних шпигунів. Оправдували довір'я перед Сталіним.

— Але, товаришу, будьмо реалістами! — продовжує Михайло. — Я ж пролетарський син. Батько був вартовим біля телефону у Смольному інституті, що був штабом революції. З Леніном розмовляв. Думаю, що твій батько також з бідняцької кляси?

— Ясна річ, — кажу. — Мій батько був вічним революціонером!

— Поговорімо щиро, без пропаганди. Наші батьки кров'ю вибороли для нас советську власть. Ми мусимо її кров'ю захищати. Погоджуюся на сто процентрів. Але... В моєму лобі стремлять не баранячі очі. На мозку немає водяних пухирів. Я не ідіот, і тому мене терзає »але«. Конкретно: я втратив у снігах ногу і три пальці на правій руці. В лісах Карелії пролив три літри крови. В мене накипіло на душі Полегшає, як про все розповім. Якщо моя правда тобі не сподобається, іди і божевільними губами шепочи на вухо НКВД. Отримаєш нагороду. Тепер я риба не проста — орденоносець.

— Не говори тільки нісенітниць, — обзиваюся я.

— Я йшов, — хвилювався Михайло, — захищати щасливе колгоспне життя. Воно обідране, розхристане, голодне, дике, босе... Я його називаю щасливим — бо я патріот СССР! Я не можу розстрілювати те, що завоював мій батько. Каша гірка й смердюча, але її треба їсти і прославляти, бо за неї полягли мільйони людей. Треба рахуватися з кров'ю, а не з кашею. Погоджуюся. Жити без соціялізму тяжко, а з соціялізмом неможливо. Будуємо комунізм в одній країні. Доводиться постійно недоїдати, не повечерявши, лягати спати. І труднощі називати щастям. І за таке безклясове щастя славити партію. Але... Я все ж був переконаний, що наші труднощі, порівню-

ючи з труднощами робітників буржуазних країн — — це рай.. Там капіталізм, чорна реакція, безробіття, клясова ненависть. Я бажав побачити, як фінляндські робітники працюють у рабстві, пухнуть з голоду, масово хворіють на туберкольозу. Капіталісти через бульварну пресу поширюють проституцію, щоб знекровити пролетаріят. Зупинити приріст дітей. Я хотів гордитись перед фінами колхозним життям. Але тепер я сумую.Ненавиджу фінів, як собак холерних, бо вони багаті, героїчні. Коли я скажу, що в нас на одне колхозне село припадає аж п'ять веломашин, то вони висміють мене. Висміють совєтську власть. Добробут безклясового суспільства. Ні, це все, товаришу. . . політика. За Уралом Москва дешевими руками пролетарів розбудовує тяжку індустрію. За Уралом... Ти любиш Урал? »Ширака страна моя радная«. . . тільки всі багатства з степів України йдуть на індустріялізацію Московії, а. . . пропаґандисти втомляють колхозників читанням газет, що перша стадія комунізму — соціялізм — уже побудований. . . На нашу, брате, голову. Не даром русява молода фінка, замаскована, сидить на дереві. Січе автоматом нашу роту на капусту. Дівчина спритніша за солдатів. Комісар вимахує пістолем, кричить: »За Сталіна в бой! Вперьод, ребята! «... Червоніли карельські сніги. . .

— Дівчат-снайперів ми називали »зозулями«, — продовжував К-юк. — В критичні хвилини »зозуля« стріляє себе, і з автоматом падає з дерева. Ті, що борються за правду, ризикувати не бояться. Боїться, щоб отара червоних дикунів не відібрала в неї невинности. — Ганьба! Ми програвали. Наші бомби відскакували від »лінії Манергайма«. Розривалися над красноармійськими головами. Лінія була покрита гумовою масою. Літаки бензиновими бочками підпалювали гуму. Не зброєю, не стратегією, а м'ясом ми взяли »Манергайма«.

Чи правду говорив В. Ленін письменникові Уелсові

Ампутована нога і фронтові картини виводили Михайла з рівноваги. Його і сотні тисяч таких, як він, гнали політруки »визволяти« фінляндських селян. Селяни тікали від визволителів, як від голод-

них вовків пастухи. Лишали свої багаті господарства. Красноармійці запитували комісара:

— Товаришу комісаре, а де живуть бідняки? Чому вони не зустрічають нас, як визволителів?

— Там, ребята, в глибині країни, — намагався переконливо відповісти комісар. Він сам не вірив своїм словам.

Красноармійці підходять аж до Виборгу — і не знаходять обідраних бідняків. Бійці — прихильники Сталіна (таких мало!) нервуються. що фінляндці живуть добре. Бійці — вороги (таких багато!) нервують, що в СССР життя злиденне і рабське. Витворюється загальне незадоволення. Чому? В Тамбовських, Псковських чи Орловських селах примітивні хати, складені з круглих недбало обтесаних стовпів. В середині хати стіни чорні, димом просмерджені. В кутках вогкість. Легко відрізняти біднішу хату від багатшої. В багатій хаті блощиці і таргани живуть під шпалерами. В бідній хаті — у щілинах: без маскування. Взимку в хаті поміст мокрий. Маленьке теля, діти, порося не дають просохнути. Хоч під теля часами і підставляють горщик. Теля — як теля, брикне ногою, і горщок перекинеться.

Перед спанням господар для спокою теля прив'язує до ноги стола, під морду кладе сіна. Порося заганяє »под кровать«. На широких »колхозних полатях« спить вся сім'я. Десять-дванадцять осіб лежать, як оселедці. Попритискаються один до одного, щоб було тепло.

Вечорами хата освітлюється традиційною московською »лучиною«. Стара баба чи безробітна дитина весь вечір вартує біля світла. На зміну догорілій »лучині« підкладає свіжу. Жінки, як звичайно, талановито плетуть лапті. Чоловіки грають в »дурака«, якщо немає колгоспних зборів. Газет про щасливе колгоспне життя не читають, бо й самі мудрі знати, що воно щасливе. Горілка дорога, а для самогону немає жита. Все збіжжя під охороною в колгоспній коморі. З комори воно пливе для держави і для добре відгодованих мишей і пацюків. Курці особливо ганяються за московською »Правдою«. Вона має тонкий папір і приємно потріскує з махорко-

Дівчата оспівують »лучіну«:

»Давєла мєня кручінушка-а-а,
Падкалодная-я — змєя,
Дагарай моя лучінушка-а-а-а,
Дагарю-ю-у с табой і я«

У святкові дні, особливо жовтневі, колгоспники взувають нові лапті. Одягають довгі »рубашки«. В таких »рубашонках« любив ходити в Ясній Поляні граф Лев Толстой. Тому вони і називаються »толстовками«. Тому і вся армія комуністична ходить в коротких зелених толстовках. Селяни беруться за руки. Підтанцьовуючи, крутяться, як діти навколо телефонного стовпа. І весело співають під гармошку:

»Вдоль дєрєвні от ізби до ізби,
Зашагалі тараплівиє сталби,
Зашумєлі, загудєлі правода,
Ми таково нє відалі нікагда! . . «

Я розсміявся. А Михайло К-юк:

— Чого ти смієшся?

— Поділяю радість »от ізби до ізби. . . «

— Не щира твоя відповідь. Смієшся з російського примітивізму. З безпросвітньої дикости. Сміх — не порятунок. А їм треба допомоги.

— Кому, їм? Україна Москві? Закутий в кайдани мусить допомогти панові скинути циліндер з голови? Трагічний сміх! Адже Україна триста років допомагає. За це каїни-великороси з каліки здирають останню свитину. За це колгоспники від сходу сонця і до заходу на червоній панцині заробляють трудодні. Вони не мають часу навіть білизну попрати. В обідню пору, замість перепочинку, б'ють воші... під сонцем сталінської конституції. Допомогти катові вішати у фінляндських болотах запорозьких лицарів?!

— Росіяни не кати. Катами були і є їхні імператори.

— Про карельські футра ти міг не чути. Але про Олівера Кромвеля і про декларацію Французької революції ти чув. Народ-лицар не буде розпусну царицю називати божою помазаницею. Добровільні раби, підлі раби роблять тиранів, а тирани тоді їх

роблять рабами на всі часи. Найстрашніша ґвинтівка в руках дикуна, а влада — в руках тирана. Але по-твоєму виходить, що НКВД не винувате, а винуватий тільки Сталін. Глибоко помиляєшся. Мені, наприклад, один жид говорив, що »Сталін — харош человек, а енкаведисти варвари«. Хоч трохи, але перед Богом і Україною винен кожен російський шовініст. Москалі мусять не захищати цю вину, а визнати. Визнати гріхи не соромно — соромно їх захищати!

— Щоб ґвинтівка не була страшна, треба росіянина навчити шанувати науку і мистецтво. Може ніжна музика вилікує його серце від жорстокостей. І він почне любити волю, — о, як би це було для людства радісно! Одначе, ми, здається, зовсім відхилилися від теми.

Візьми твори Леніна. Прочитай розмову з письменником Гербертом Уелсом. Ленін говорив Уелсові дослівно так: »Подивіться на карту РСФСР. На північ від Вологди, на південний схід від Ростова на Дону і від Саратова, на південь від Оренбурґу і від Омську, на північ від Томську йдуть найнеосяжніші простори, на яких умістилися б десятки величезних культурних держав. І на всіх цих просторах панує патріярхальщина, напівдикість і справжнісінька дикість«. Невідомо мені, чому Ленін розписується і за нацменів. Калмики, наприклад, представники жовтої раси, є буддистами. Ах, жовтошкірі русскіе слов'яне! Ні чорта не розумію! Ти бачиш, що мені після цього всього страшно стає. Мені здається, що ми перестаємо бути марксистами.

— Чому? — запитую я, а Михайло:

— Ми ж виразно почали людство ділити на нації і раси. А ленінізм учить, що нація — це буржуазна вигадка. Що існує тільки клясова боротьба і, безумовно... великая Россея!

— Щоб і трохи не бути націоналістом — треба бути комуністом. Щоб бути добрим комуністом, треба російську імперію любити в сто разів більше, як комунізм. Щоб не любити Москву по-справжньому — треба бути добрим українцем. Мені здається, що ми боїмося один одному сказати, хто ми.

— К чорту! Ми є тими, ким є! Включи радіо, — продовжував Михайло. — Почуєш з Москви »Слу-

шаєте русскіє пєсні і пляскі«. Про »тороплівіе сталби» і про Сталіна найкрасивіше співатимуть. Російські »пляскі« про Сталіна. Навіть у радіо кричить Москва всьому світу про свою, як Ленін сказав, »справжнісіньку дикість«. Я думаю, що це робота троцькістів.

— Не турбуйся, друже. Перебільшуєш. Жартуючи скажу, що француз, німець, навіть англієць відсталіші за росіян.

— Чому?

— Тому, що вони росіян вважають найпередовішою нацією серед слов'ян. Зміст пісні їх не цікавить. Захоплюються тільки галасливими мелодіями і шанують росіян, що вони марксисти. Европа розевропеїзується, одягне жовту сорочку, або... толстовку.

— Вірю. Европу не прирівняти до Россеї. Европа — це ще свіжа гризетка. Ха-ха, і без бюстгальтера. Пригадую. Наш батальйон, пересуваючись на фронт, ночував у сільських школах. Для всіх не вистачало місця. Розходилися красноармійці по хатах. Кожен підшукував собі дівчину. Але я, наприклад, цілу ніч не міг спати. Підскакував на ліжку, як у лихоманці. То у вусі щось залоскоче, то під ніздрю лізе, то по лобі пробіжить. Запитую дівчину, що воно кусає і бігає? А вона »расхохоталася«*):

— Да »ведь єнто клопушкі і таракашкі«**). Ми до них призвичаїлися, а вони до вас. Ви ще свіжий, і тому вони вас так люблять... Призвичаєтеся і ви.

Я знову розсміявся, а Михайло:

— Плакати треба.

— Я ж не божевільний. Прочитай в »Комсомольській Правді« промову Калініна. Михайло Іванович там блиснув своєю мудрістю. Жорстоко картає відсталий побут за соціялістичної культури. Закликає домашніх господинь нищити в першу чергу гнізда, де розмножуються блощиці. Геніяльний голова держави! Одначе, його промову треба сховати від Европи, бо Париж, Лондон, Рим довідаються, що вони ще свіжі. Доведеться призвичаюватися.

*) розсміялася.

**) Та це ж блощиці і таргани.

— Ніколи. Адже Україна не призвичаїлася, — вигукнув Михайло. — В українській хаті »пятілетка« поїла все... Бідність, панує жахлива колхозна бідність, але чистота — це вже в характері...

Я також не забув Михайлові розповісти про Єнакіївську концентраційну колонію. Він поклав мені ліву руку на плече:

— Друже, стопроцентовий друже! Ми продали один одному свої душі. Це все одно, що помінятися життям. Повір, що мені легше стало на душі. Ми три години розмовляли. Ми були по-чортячому щирі! Щирі до наївности. А в розмовах хоробрі до божевілля. Це дуже добре, що частина нашого шпиталю завтра переїжджає. Ти не давай мені своєї адреси. А я тобі не скажу, куди їду я.

— Чому? — питаю здивовано.

— Тільки не лякайся. За мною слідкують із самої Фінляндії. Тому я тут ніби вільний, а насправді... ізольований в окремій кімнаті. Після війни фіни повернули з полону красноармійців. Серед них багато було поранених. Прикордонне НКВД, очевидно, з наказу Кремля, в карельських болотах біля Ведлузького Озера постріляно всіх полонених. Цей нелюдський факт мене так обурив, що я запитав комісара, коли ж постріляють і нас. Це занотовано. Загояться рани, і я буду схоплений органами НКВД. Не допоможе і пролетарське походження. Я навіть з родиною не листуюся. Багато горя наробило те »але«. Підлікуюся. Забуду, що я каліка. Тікатиму з шпиталю світ-за-очі. А ордени викину на смітник.

— Як утечеш світ-за-очі, то розшукуй мене. Може і я там буду.

Втеча від арешту

Минуло декілька місяців. Несподівано підійшов термін військової реєстрації. Викликають до райвоєнкомату. Переходжу вступний політичний і медичний огляд. Весною набір до армії, а восени починається метушня. Осінь і зима використовується на уважну політичну перевірку рекрутів. Працівник военкомату питає:

— Ваш соціяльний стан? Де батьки?

— Батько помер, — починаю брехати. — Мати в колхозі. Я працюю в редакції.

— Якими володієте мовами або з якими ознайомлені?

— Польською і німецькою.

Анкета заповнена. Зараховують у прикордонні частини НКВД. Виходжу з воєнкомату, як п'яний. Треба було сказати, що не володію жодною мовою. Уникнув би прикордонних частин. Якби людина знала, де впаде, принесла б на те місце сітку соломи. Нікуди не буду тікати. Від армії і зрілих років не втечеш.

Вітряна ніч. Біле пшоно сиплеться в шибки. Перші початки зимової сівби. Прибігає до мене молодий працівник нарсуду Шапаренко. Добре, що в цю хвилину інструктор кудись вийшов. Непотрібна буде обережність у розмові.

З кирпатоносим Шапаренком я познайомився в процесі праці. Він систематично приносив до редакції відписи з різних вироків. Газета, користуючися матеріялами нарсуду, мусіла критикувати робітників, засуджених за спізнення на працю чи за невихід. Шапаренко витер хустиною чоло і сказав:

— Орденоносець Клименко Михайло заарештований. В його цеху трапилася аварія. Ти писав у газеті, що Клименко — акуратний начальник цеху. Знай таємницю: прокурор висловився, що Клименко — ворог народу. Байдуже ставився до своїх виробничих обов'язків. Тебе, друже, заарештують за притуплення большевицької пильности. Маєш три дні на роздумування. Не пробалакайся. . . Ти про мою сестру, засуджену за спізнення на працю, не пустив дописа до газети. Тому я тобі роблю таку віддяку.

Тисну Шапаренкові руку, як братові, що йде на розстріл. Знімаю з руки годинник. Даю йому, і:

— Не купую. Шаную тебе, як брата. Купи тих, що продають нас Коли під рукою матимеш мою справу, відклади її дальше. Там же сотні різних справ. Дій спритно. Напишеш на справі, що обвинувачений зник у невідомім напрямку. Можна переплутати нумери справ. Немає нічого неможливого, коли вирішується доля людини.

До ранку всі мої речі спаковані. Поспішаю в редакцію. Редактор питає, що трапилося. Чому маю приголомшений настрій.

— Сумую, що від вас мушу негайно від'їхати. Мати померла, — відповідаю я. Не знає мати, що рідний син і в Донбасі оголосив її мертвою. А в дійсності напевно тішилася, отримавши від сина бодай незначну грошову допомогу.

— Даю десять днів і п'ятдесят карбованців авансу. Не пожалів би й більше, але немає в касі. Позичити не можу. Люся і жінка — їм треба дати. Запрутався я з жінками, — сказав редактор Алещенко.

»Чорний світ« Києва

Трамваєм приїжджаю на станцію. Касир відповідає:

— До Москви, Ленінграду, Києва і Харкова приватні в'їзди урядом заборонені. Треба мати документ, що тебе посилає установа у важливих справах. Хіба не знаєш закону? Хто наступний?

— Что ти перегаваріваєш, атході-ка, — чтокнув хтось із пасажирів на мою адресу.

Я без квитка залишаю касу. Десять хвилин гуляю по пероні. Заходжу і знову крайнім стаю в чергу. Купую квиток до станції Грибінка. Приїжджаю до Києва. Все дитинство мріяв поїхати до славної нашої столиці. Нікого тут не маю знайомого, але все чомусь таке близьке і рідне. Дороге, як батькова хата.

Я був би найщасливішою людиною, якби знайшов у Києві якусь працю. На світі немає поганої праці. Погоджуся вдень носити на плечах каміння. Вночі сидітиму на даху і при каганці писатиму вірші. Носитиму їх Сосюрі, Рильському, Тичині. Хтось із них скаже щире слово поради. Для мене нічого не буде цінніщого. Може вони не питатимуть, про що »шепоче трава« під »блідим місяцем«.

Відвідую завод »Большевик«, фабрику »Горького«. Всюди на працю приймають тільки тих, що мають паспорт з київською пропискою. Інших паспортів паспортний відділ НКВД не визнає. Відсилає на провінцію. Я на харчі витрачаю останні гро-

ші. Живу на вокзалі. Ідуть дощі з снігом. Ранками асфальти покриваються ожеледицею.

Кожної ночі головна станція переповнена пасажирами. Партійні тузи на другому поверсі за багатими столами з пляшками вина чекають своїх поїздів. Внизу безпартійна маса стоїть. Сидить і спить на кам'яній мокрій підлозі. Я зариваюся в людську гущу. Знаходжу латку незахопленої ще підлоги і лягаю. Схиляю голову на спину якоїсь людини. Людина муркнула сонним котом і затихла. Її голова лежить на ногах якоїсь іншої людини. Я засинаю, обнявши свою невелику валізу. Якийсь сонний сусід розгинає ногу, стукає закаблуком мене по голові. Прокидаюся. Отерпла рука, задубіла від холодної підлоги. Сон опановує організм. Спина холодна. Здається, хтось на неї поклав відламок льоду. На світанку міцно засинаю. Залишаюся без кепки і валізи. І гребінець десь випав. Доводиться розчісуватися п'ятірнею.

Перед ранком енкаведисти з транспортного відділу НКВД виганяють з вокзалу пасажирів. Холодний вітер розганяє людей. Вони стоять і ходять під дверима, цокають зубами. Позіхають. Обережно перекидаються між собою словами:

— Хто видав такі накази? Всюди безладдя.

— Уряд, мабуть, не знає.

— Треба б написати до Сталіна.

— Як остогидло собакою жити на світі. . .

Діти плачуть. Жінки тримають свої торби на плечах. Не хочуть мочити їх у калюжах. В приміському дерев'яному вокзалі пасажирів не виганяють. Поспішаю туди. Дощана підлога, хоч і мокра від нанесеного чобітьми бруду, але тепліша за кам'яну.

На середині дороги від головного вокзалу до приміського, енкаведисти, почувши пісню з-під землі, розкрили круглий люк каналізації. Ліхтарями світять у траншею. З траншеї, як з димаря, валить дим і пара. Там під землею, на трубах парового опалення, ночує частина безпритульного світу. Інша частина перебуває на »праці«. П'ятнадцятирічні криміналісти в траншеях п'ють, співають, сміються і б'ються. Їм робиться нестерпно гаряче. Воші в теплі сміливішають і не дають спокою. Підземні »мешканці«

скидають весь одяг. Старші залишаються тільки в штанах. Чухають спини об кам'яні стіни. Поважніші колючою сукниною один одному розтирають шкіру до крови. Забувають, що батько Сталін »опікується« всіма дітьми. Конституція »охороняє« здоров'я і мораль підростаючого большевицького покоління. Енкаведисти поширюють права конституції серед маси, а от у траншею залазити бояться. Безпритульні мають ножі.

Вжиті заходи. Юрба покірніших »мешканців« уже стоїть над діркою. Пронизливий холодний вітер сушить їхні спітнілі і розігрілі тіла. Останні не хочуть вилазити з траншеї. Голі і п'яні лежать під трубами.

— Ти... стара, зношена спідниця, вже з дітьми! — крикнув енкаведист, коли вилізла п'яна дівка з глибоким шрамом на щоці. Їй років тридцять. Волосся подібне до розсмиканої мички. Груди розхристані, білі, пом'яті, а обличчя землисте, набрякле. Безпритульні на ніч прихистили »свою« дівку. Вона пила з ними горілку. Розповідала, як треба любити цікавих дівчаток. Дівка в очах безпритульних є наймудрішою жінкою. Вони її обожнюють. Інколи б'ють за зраду. Дівка цілує одного, а потім другого, третього. Співає: »Я девчонка ещо маладая, а душе маей тисячу лет«... Молоді кавалери, пізнавши дівку, починають ревнувати. Ножами погрожують один одному. »Красуня« задоволено спостерігає бійку молодих півників.

Тепер п'яна »красуня« стоїть у юрбі безпритульних і, поклавши долоню на груди, кашляє. Юрба подібна до купи ганчір'я, чекає якогось Петьку. Він лежить майже голий на ожеледиці. Криє матом »лягавого«*). Енкаведист кидає на його живіт драну ганчірку, що називається пальтом. Петька стогне. Кігтями здирає ожеледицю. Не хоче підніматися. Енкаведист тягне його по ожеледиці, як здохлого пса. Спина здирається. І залишаються на ожеледиці плями... безпритульної крови. Петька кричить:

— Тягни »лягавий« аж до Совнаркома!

Енкаведист втомляється. Б'є кованим чоботом під бік безпритульного і залишає його. Петька викорис-

*) Лягавий (жаргон безпритульних) — енкаведист.

товує момент. Схоплюється. Тримаючи ганчірку в зубах, біжить. Знову вскакує в траншею. Дехто з пасажирів спостерігає і сміється. Інші хитають головами. Бояться висловити свою думку. Іхня боязнь оправдана.

Я боюся себе тому, що мене бояться люди

В приміському вокзалі немає де впасти яблукові. Я настирливо просуваюся в куток. Чим дальше від дверей, тим тепліше. Баби помітили молоду людину без речей і без шапки. Людину в пом'ятому костюмі з зарослою бородою. Помітили і відступилися. Кожна спідницею дбайливо прикриває свою торбу. В торбах хліб з різних магазинів, свіжий і черствий, житній і пшеничний, круглий і видовжений. Втомлені колгоспниці по три дні жили в Києві. Від ранку до вечора стояли в довгих галасливих чергах. Не одна з них падала, зомлівши від стусанів чи безсонних ночей. Транспортові енкаведисти відбирали в них торби з хлібом. Машинами вивозили колгоспниць аж ген за Київ. І скидали їх у степу. Матері поверталися до Києва, шоб перехитрити енкаведистів, розділяли ролі. Одні стояли в черзі, а другі під кущами на Володимирській гірці, по бульварах чи в Ботанічному саді поховали торби. Вартують їх. Щоб у торбах підозріло не випинався хліб, обмотували його різним одягом. Ті, що стояли в черзі, мусіли ділитися хлібом із вартівницями. Дбайливі матері везуть в колгосп для дітей харчі. Скільки невимовного горя я бачу в очах. Виплаканих очах української матері. Хотілось підійти, душу віддати матерям. Хай знають, що я їхній забутий син. Суворе життя. Далеко воно відкотилося від моєї душі. От прокляту маю душу. Вона мене примушує сльозами залити всі могили в степах. Сльозами, як огонь, гарячими, щоб розчулити душі людські, щоб вони не були черствими і боязливими. Страх — це основний тиран людини.

Я боюся сам себе, бо мене бояться люди. Може в моїх голодних глибоких очах погасло те, що викликає довір'я до людини? Але ж я так подібний до життя колгоспної голодної України. України, що

не вірила в загірну комуну, що, як степовий буйнокрилий романтик, вірила лише в себе. Вірила у воскресіння в собі свого »я« без найменшої допомоги і впливу інших »я«. І за це в'янеш, розіп'ята на хресті, о, мати!

Задумано посилаю руку до кишені.

Не знаю, що шукаю. Трагічно, коли людина шукає те, чого не загубила. Перед очима літають метелики. Мруть у сизому тютюновому диму, що повис над головами пасажирів. Втома. Страшна втома від голоду і ненормального сну. Чим більше вивчаю себе, тим менше бачу себе в людях. Люди добрі вимушені ожорсточитись, щоб жити з надією перестати бути жорстокими. Знаходжу в боковій кишені значок »Ворошиловського стрільця«. За два постріли отримав його в Інституті.

На годині військових вправ зовсім не збирався ставати »ворошиловським стрільцем«. Воєнрук, товариш Горган, щедро всім їх видавав. Хотів, щоб в інституті якнайбільше було таких стрільців. Не хотів програти соціялістичного змагання з воєнруком іншого інституту. Тільки тепер з певною метою приколюю »ВС« до піджака і зовсім не соромлюся. Щоб не зімліти від духоти, протискаюся на свіже повітря. Підставляю жменю — вода капає з даху. Змочую чоло і чуб. Долонею приладжую. Може люди не так лякатимуться.

Останні дні в Києві

Перед світанком на станції почалася метушня. Приходять і відходять поїзди. Якийсь задавакуватий селянський хлопчина просить мене, щоб продав »ВС«. Радісно беру з його рук три карбованці. Він задоволено відходить. Він був переконаний, що »ВС« мені не потрібний.

»Шпана« перемандровує з траншей, старих вагонів та інших закутків до головного вокзалу. Як перший відвідувач, в буфеті, купую хліба. Обхопив його обома руками, тремчу з холоду і їм. Хліб смачніший від найкращого шоколяду. Проходять повз мене двоє безпритульних. Кидають декілька слів:

— Заробив. Дурак, помреш, коли не навчишся.

З незрозумілим презирством дивлюся на них. Боюся стати членом їхнього світу. Вони відповідають на погляд:

— В тебе ми валізу потягнули. Приставай до нас...

Несподівані слова так гостро вплинули, що я прикусив язик. Вони повідомляють, щоб я зрадів, що обікрадений, мовляв, »своїми«. Роблять з певної поваги до мене. Кличуть до себе.

Очі транспортового НКВД слідкують і за мною. Вивчають моє життя на станції. Не підозрівають у ворожій, контрреволюційній діяльності. Бачать, що соціяльно близький елемент. Ранком енкаведист веде мене до вокзального »отдєлєнія«. Там перевіряють документи.

— Чому живеш на станції?

— Шукаю якоїсь праці. Допоможіть. Не маю грошей, — відповідаю я, а старший серед них скинув попіл з цигарети, і:

— Що ж. . . можемо. Умови такі: твоїм постійним мешканням будуть станція, вбиральня і розбиті вагони. Це, щоб мати довір'я серед тих, між якими будеш працювати. Оправдаєш себе, підеш на політичну працю.

— Вибачте, але. . . я не можу. Така праця принесе мені смерть. А вам сором. Я маю дурне серце. Я живу серцем, а ця праця вимагає тільки холодної крови, — відповів я трохи схвильовано. Я знав, що досвідчені кримінальники ходять в прекрасних костюмах. Їх не тільки підтримують, а навіть обороняють енкаведисти. Ті діляться з ними вкраденими речами і грішми. Вся відповідальність падає на безпритульних дітей, що називаються вуличним жарґоном »шпаною«.

— Брешеш, нас повідомлено, що ти купував хліб у буфеті. Де дістав гроші?

Питання серйозне, воно примушує глибоко подумати. Не смію сказати, що продав »ВС«. Бо пришиють політику. Почнуть вести слідство. Не повірять, коли скажу, що гроші знайшов. І мало трапляється таких людей, що роздають гроші. Відповідаю:

— Три карбованці випали з кишені одного колгоспника. Я впав на них, щоб непомітно підібрати.

— Шість годин маєш право перебувати в Києві.

Слідкуй за поїздами. Не дотримаєш терміну, то пішлемо на теплу працю туди... в Сибір, — сказав енкаведист — і пальцями стиснув собі губи, а другою рукою провів по шиї під бородою. Це означало, що про все почуте тут треба мовчати. За розголошення — смерть.

— Намагатимуся виїхати, — відповідаю.

— Хе. Слово »Сибір« — і гроші знайшлися на дорогу, — жартували енкаведисти.

Повертаюся до головної залі вокзалу. Стаю біля каси і не знаю чого чекаю. Довга черга шумить і метушиться. По три дні люди стоять в чергах за квитками. Не можуть виїхати. Поїзди переповнені.

Появився знову енкаведист. Відкликав від однієї рябої дівки парубка. Майже голосно говорить йому:

— Не гарячися. Пропадеш. В твоєї любки не в порядку з носом.

Парубок півнем підходить до дівки. Плює їй в обличчя і відходить. Дівка поливає кавалера матом. Енкаведистові говорить:

— Лягава морда. Тобі я не прощу. Побачиш на своїй жінці.

Енкаведист оправдується:

»Не кричи, дурна. Ти тут відома. Сідай на товарняка і поганяй до Москви »зайцем«.

Енкаведист і дівка кудись пішли.

Відвідую Верховну Раду УССР

— Чого очі засльозилися? Їсти хочеш? — обізвався до мене чоловік літнього віку. Густі сиві брови закривали йому очі.

— Ні, — відповідаю.

— Обікрадений, значить. Трагедія.Справді, хоч клади голову на рейки. Зараз прибуде поїзд з Харкова. Сідай і їдь »зайцем«. На південь їдь. В Крим або Баку. Тут згинеш.

Сиві брови дали мені два карбованці. Тримаю гроші в руках і нічого не бачу перед собою. Мене в цю хвилину зрозумів би тільки той, хто особисто переживав подібні хвилини. Сила якогось душевного болю перемогла все. Виходжу на двір. Білий гарний сніг. Прикладаю сніг до чола, висків. Кладу на по-

тилицю, і стає зовсім легше. Холод знову жене в станцію. Раптово чую за спиною своє прізвище.

— Що з вами? Вас не пізнати, товаришу. Де ви? Як? — обсипала мене словами знайома студентка. Вона вчилася зі мною в інституті. Ми навіть з одного курсу. Я вперше познайомився з нею в їдальні »Гігант«. Опісля віталися. На Шевченківські свята я деклямував »Сон«. Вона тепер розповідає, що була тоді захоплена моїми успіхами.

— Ви дивний стали, — продовжує студентка, — очі глибокі, щоки запали... як Котя з »Кадрів«. І чомусь не хочете приймати від мене грошової допомоги. О, »він карає та не вип'є живучої крови«, — з яким неземним почуттям, з яким прометеївським огнем вами це було сказано, а тепер маєте мутні, згаслі очі.

— Ви також якась дивна, товаришко, — говорю я. — Сльози — це кров душі. Це сила, а не слабохарактерність. Значить — в душі глибокі рани.

— А чому ж ви не попрохаєте допомоги в щасливих пасажирів?

— Дорога подруго, вибачте, що я вас розгнівав, назвавши подругою. Мені так приємно, що я в таку хвилину життя зустрів людину, що не цурається мого виснаженого обличчя. Кланятися дурням через те, що вони щасливі, я ніколи не буду! Така людина не вміє бути собою. Може в моїх словах багато молодого і неоправданого оптимізму. Що ж. Я є такий, як є — в романтичному степу родилася моя душа.

— Тоді ви безсилий. . .

— І так, і ні. Може я тепер всемогутній своєю слабістю. О, ні. Навпаки. Сильною людиною є та, що вміє бути нещасливою. Щаслива та людина, що не помічає свого нещастя.

— І все, і на тому кінець боротьби за існування. Ви мовчазний, як і колись. Треба більше розмовляти з людьми. Язик людині завжди допомагає, — філософувала студентка.

— Довгий язик допомагає стільки, як довга сукня дівчині під час бігу, — відповідаю я. Від холоду зуб на зуб не потрапляє. Студентка задумалась. Може задуманістю попереджує мене, що хоче йти в своєму напрямку. Перепрошую і відходжу.

— Почекайте. Ви хочете довести, що я не маю нічого людського, що я тільки маю довгий язик. В моїй душі є душа. Прохаю вас іти зі мною до моєї подруги. Я не можу вас запросити до себе. Маю жорстокого нерідного батька. Я вдома, як чужа. Стипендію не отримала. Мусіла залишити інститут. Не знаю, що вдома скажуть.

Вони живуть удвох: мати і молода дочка. Вбога, але свіжа чиста кімната. Мій одяг іде до пральні. Снідаю і лягаю спати. День і ніч і знову день сплю. Нічого не сниться. Господиня хвилюється, що зі мною щось сталося.

На третій день, поминувши стадіон і будинок Ради Народніх Комісарів, прямую з студенткою на Печерськ до Верховної Ради УССР. Подруга студентки там працює друкарницею. На дверях будинку Верховної Ради показую енкаведистові паспорт. В коридорі в чергах стоять люди. Переважно колгоспники. Старий дід мне в руці стару овечу шапку і говорить:

— Голова сільради, чи то пак виконавець, приніс папір, щоб я віддав до району 37 кілограмів м'яса. І п'ять кілограмів вовни. Вже тридцять років, як була вівця в моєму господарстві. Залишилася тільки шапка. Тридцять років моїй шапці. Тоді плати гроші за м'ясо, — говорить мені виконавець. В господарстві я не маю і однієї курки. А з мене яке м'ясо? Старий уже. Зморщена шкіра на хорих кістках — оце моє багатство. Хай от Верховна Рада порадить чи я маю м'ясо чи ні. . . Хай прийде до мене в хату подивиться. Пообдирані стіни і шибки позатикані онучами.

До секретаря йду без затримки. За столом сидить добродій в напіввійськовому вбранні. Уважно вислухує мене. Відповідає гарною українською мовою:

— Не маємо права вас прописати. Не відомо, хто ваші батьки. . . Прописку займається міліція. Я вірю, що ви молодий письменник. Вірю, що все життя мріяли жити в Києві. Але нічим не можу допомогти. Їдьте на периферію.

— В кишенях — »торічелієва« порожнеча.

— Я напишу листа до начальника станції. Вивантажите вагон вутілля. Матимете гроші виїхати з Киева.

— Дуже радо, з приємністю, — говорю я. Друкарниця мені винесла в коридор закритого листа. На конверті слова: »Верховна Рада УССР«. Студентка тішиться. Я при її допомозі виходжу з прикрого становища. Повертаємося на мою »квартиру«. Літня жінка довідується про моє горе. Стурбовано говорить:

— Диво дивне. Працю дають, а НКВД не дозволяє мешкати в Киеві. А в Москву, на Сахалін чи на Кавказ вербують чорноробів.

На вулиці Льва Толстого, № 5

Я вхопився за її слова. Вибігаю з кімнати. На вулиці прочитую свіже оголошення. Поспішаю на Красноармійську. На полотнищі красуються свіжі літери: »Тут чорн. раб. вербуються в Москву: каменярі, бетонники, землекопи«.

В задимленій кімнаті за столом в пальті дрімає вербувальник.

— Пашпорт? Робоча книжка? О, не прайдьот! Інтеліґенцію не вербую.

— Так, але я буду працювати землекопом.

— Навіть коли б ти хотів бути асенізатором. Все одно не прайдьот. Ось директива. Ідіть геть! Не сідайте мені на душу. Вас до чорта, а я один.

Після великої радости прийшло розчарування. В дверях зустрічаю двох людей. Один до мене:

— Не клює? Треба вміти.

— Вміння ні до чого. Інтеліґентів не приймають. Тут собаку зарито.

— Йолопа, а не собаку. Ти йому показував свою інтеліґенцію. Треба було проспівати про »мать капіталістическую«. Загнути триповерхого. І двері в Москву відкриються. Робочу книжку порви. Скажи, що землекоп з діда прадіда. З Киева чому тікаєш?

— Не приписують, — відповідаю.

— Брехня. За двісті карбованців припишуть на п'ять років. Але в тебе протяги в кишенях. Купи чвертку вербувальникові. Прийме до Москви.

Виймаю з кишені шкіряний гаманець. Перекладаю різні папери до кишені і говорю:

— Купіть. Він ще новий. В Сталіно купив за шість. Правда, кінці трохи протерті. Хочу три карбованці або чвертку.

— Дьа дати?

— Але ж не вистачить на чвертку. Через один карбованець не поїду до Москви.

— Дай йому, Гришка, — обізвався червононосий, — видно, що голий, як бубон. Ні, почекай. А спідня сорочка нова в тебе?

— Ні, — брешу я, — на спині полатана.

На вулиці Саксаганського купую чвертку. Щоб не впасти в яму, треба жити в ямі. Тяжко і огидно. Сміло заходжу до вербувальника і:

— Ну, так що ж »твою інтеліґентскую«! Не хочеш завербувати? Але бачу, що ти добра людина. Давай хоч муху розкусимо.

Вербувальник мовчки вихопив з рук пляшку. Крутнув ключ у дверях. На вікно навісив газету. Поцілував у червону голівку і долонею вибив корок. Сказав:

— Адамові сльози. Вчора тільки пару й випив. Все лізе гола шпана. Що значить писатель чи ридахтор! Ти, як тебе в чорта величати, га? Пий. Не хочеш, ну... як хочеш. Давай паспорт. Сорок п'ять карбованців отримаєш за дві години перед відходом поїзда. Іди, грійся тепер у почекальні. Ти завербований.

В почекальні від диму сиві вікна. На брудній підлозі під гарячими трубами лежать кандидати на виїзд до Москви. П'ятнадцять чоловіків і шість жінок. Один блідолиций скинув сорочку. Повісив її на трубу, щоб попеклися кусливі. Він смачно їсть окраєць хліба. Інші сплять. Неліниві грають в карти. Веселі п'ють горілку і закушують солоними огірками. Біля печі червонощокий видно тількищо познайомився з товаришкою в короткій спідниці; голі спокусливі коліна. В дорозі хоче брати шлюб. Вона цього певна. Сіла йому на коліна і безжурно трясеться від рясного сміху. Найрозпусніша людина є та, що гордиться з своєї розпусности.

— Я, дарагая, панімаєш, завербовался било на Кавказ. Палучіл денюжек на дарогу. Прибил в Грозний — і сбєжал.

— Что ж не убєжал та на путі? — питає коротка спідниця.

— Да, хатєл!! Но... вербовщік, дрянь... панімаєш? Видал паспорт толькі у Грозному. Баялся, чтоб не разбежалісь.

Спритна студентка віднайшла мене. Прохаю адресу і обіцяю писати. На дорогу купую хлібину, триста грамів халви, оселедець і свіжу, з запахом фарби, »Радянськую Україну«.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ЖИВУ В МОСКВІ

В дорозі

Глянув у вікно: »УССР« написано на червоному круглому стовпі. Біля стовпа вітрами помережана купа снігу. З-під снігу виглядають вершки бур'яну: сухі будякові дулі замість прикордонників. . .

Поїзд біжить, як навіжений. Вечоріє. . .

Від напису на стовпі народилися десятки думок. Я відчуваю, що в серці найбільше місця займає моя Батьківщина. Моя Україна! Вона стає душею душі. Хочеться боліти її болями. Хочеться переносити свої страждання її мужністю.

О, тільки червоний чи білий москаль може байдуже співати:

»Я Сібірі, Сібірі не баюся,
Сібір ведь тоже русская земля«.

Кожну загарбану землю москалі називають »русскою«. І Україну, і Кавказ, і Казахстан »тоже. . .« І не червоніють від сорому. Це почуття в них притуплене. Вони сором називають людською слабістю.

Чим далі поїзд відносить мене в засніжені простори чужини, тим земля, що породила мене, стає ближчою. Забуваю про все. . . Про жебрацьку бідність, про недалеке минуле. Забуваю навіть (вибачте за гріх) про матір. Любов до Батьківщини — моє святе багатство. Краса і підсумок мого існування. О, моя

ти, буряна юносте! Крім голих рук, я нічого не маю. Все відібрала Москва для перемоги соціялізму. . .

Я сьогодні звичайний пролетар комуністичної держави. А Маркс писав, що пролетар батьківщини не має. Бідний Карл! Він родився без любови до рідної землі. . . Карл був тільки наполовину людиною. Багато помилок він наробив тому, що сам ніколи не був пролетарем. Думав, що пролетар — це тварина, що дбає лише про шлунок. Що клясову боротьбу ставить вище волі чи життя нації.

Нарід Маркса тисячоліттями живе без батьківщини. Я не заздрю цьому народові.

Колись мій прадід, виїжджаючи в Крим по сіль, брав жменю землі. . . Носив її під серцем по чужині. В Криму помер. В домовині на груди йому лягла крихта землі, освяченої кров'ю предків. Клали не через забобонність. Для того, щоб чужа була легшою. . . Люблю всі звичаї, що обожнюють батьківщину. Але сьогодні я не дотримався їх. Мабуть, тому і впала на серце чорна хмара-туга. Вона тяжча, як чужа земля.

Ніч місячна — єдина потіха. У вагоні під стукіт колес дрімають пасажири. Майже всі тут ті, що завербовані на працю до Москви. Я знову притуляю щоку до холодної шибки. Біжать ліси в безвість. Їх доганяють невеликими чередами села. Хати, що тут називаються »ізбами«, дерев'яні, похмурі, московські. Приголублені білими березами.

Поїзд вилетів за місто Брянськ і став. На півзупинці сіли москалі з пилками, сокирами і з традиційним матом*). Голосно розмовляють. Вперше в житті я почув справжню московську мову. В Україні вона інакша. Українізована, і тому без »мата«. Існують різні москалі.

Українські москалі часто соромляться московських звичаїв і культури. З особливою погордою ставляться до лаптів і щей**). Вони люблять борщ і вареники.

Вони, москалі, захоплюються українською культурою. І все українське охоче називають московсь-

*) Брутальна московська лайка.

**) Московська їжа: вода і кисла капуста.

ким. Українці почувають себе ображеними. Але голосно ображатися їм заборонено. В Росії »малейшую жалость щітають за вольнодумство« (Белінський).

У вагоні появилася калюжа: це москалі, що з вилами й сокирами, оббивають сніг з лаптів. Грієть руки. Поглядають на старого пасажира, що сиротою сидить у кутку під дверима вбиральні.

— Ванька, тут блощиць немає, а? — оглянувши стіни вагону, сказав москаль. — Ти, хахол, »чаво« дивишся? »Іль в морду«? Бері лапті, коли даю, зовсім нові.

Дід мовчить. З-під білих брів пронизливо дивляться його очі на знахабнілих пасажирів.

— Чав-о-о?

Юрба тісніше оточила »хахла«. Я не можу розпізнати, що діється. . . Вже чоботи стягнені з ніг. Замість чобіт (»обмєн«) лежать біля ніг старого пасажира порвані смердючі лапті. Купа нових онуч, вузлувата мотузка.

Дід сердито хапає московське багатство. Гордим півнем підходить до вікна. Жбурляє, і:

— Щоб ви повісилися на цій мотузці, псяві ри! Я вам покажу!

Потяг став на глухій темній станції. Всі »чаво« з сміхом висіли. З їхніх розмов можна було дізнатися, що через годину чоботи будуть колективно пропиті.

Дід всуває червоні від холоду ноги в шапку. Я мимо волі пригадав славний вірш Іллі Еренбурга »Кануни«:

— »І в кабінє схем гігантскіх
Кругов і ромбов торжество,
А на гнющих полустанках
Тупоє вшівое »чаво«?«

Еренбург тепер проголошує, що на »полустанках« вже немає »тупого вшівого чаво«. Полустанки за останні сталінські п'ятирічки зовсім повалялись. . .

— Ви, діду, так розгнівалися, ніби і справді хочете показати свою слабість. Недаром існує думка, що людину пізнається під час гри і в дорозі. Куди їдете? — питаю я, і продовжую дивитись у вікно. А дід:

— В Москву, до сина. Він там працює в НКВД.

— Навіть так. Кажете, що тримає в безпеці Совєтський Союз. Тяжкі обов'язки. Погано, що не вистачає в нього сили охоронити батька. Безпорадний син! В Москві холодно, а ви босі. Хто вони? Вороги народу чи контрреволюціонери? Може бандити?

— Москалі, хлопче, москалі. Знаю їх. Холера б їх забрала, — розгублено відповідає дід.

— Чому ж ви не кричали »рятуйте«? Злякалися? Мотузки в них за поясами, ножі, як у свинорізів. Придушили б вас серед білого дня, замкнули б труп у вбиральні. Погано, що в цій половині вагону, крім вас і москалів, нікого не було. Бо шибка вибита, холодно. А все ж треба було кричати.

— О-о, хлопче. Думаю, що я на них страшно помстився тим, що не захотів бути подібним до них.

— І так, і ні, — продовжую я. — Не забувайте, що москаль боягуз. Він завжди робиться сміливим тоді, коли бачить, що його бояться.

— Не мудруй, сизий голубе, не край старому душу. Я б їх усіх прочухрав. Ще відчуваю силу в руках. Та причина є. Син писав (дід послав руку в пазуху по лист), щоб я в дорозі мовчав. Щоб до мене хто не говорив, що б хто не робив, а я щоб мовчав, щоб все було в порядку. І намовчався на свою голову. Син боїться, що в старого висихає мозок. Можу якісь холерські контрреволюції наговорити. Злетить з плечей, як глечик з кілка, не тільки моя, а й синова голова. Жалко синової. . .

— Навіть так. . . То мовчіть, ви маєте рацію. Але ж ті, як кажете, москалі — назвуть вас старим дурнем, що ви їх не вилаяли бандитами. Вибачте, а чому ж ви зі мною розмовляєте?

— Що я тобі говорив? Мовчав я. Не лаяв Сталіна нечистою силою. Не лаяв совєтську власть. Не плював на п'ятирічки. Іди, хлопче, геть. Не підводь мене під манастир!

Сивий дідуган притиснувся до пузатої торби. Поклав на гузир лопатоподібну бороду. Почав не то хропти, не то завивати. Я здивувався, побачивши на його очах сльози. Може він має хворі очі, а може. . . з горя. Залишаю діда, іду спати. Сон-відпочинок від життя: любив колись говорити мій батько.

Пасажири, приготуйте паспорти!

Від вигуків прокидаюся. І холодно, і хочеться спати, і болить голова. Розтираю стерплу залежану руку. Пальці притуляю до холодної шибки: вони, як мертві. А галас, як на злість, іще голосніший. Не маю приємности слухати темпераментні розмови. Слова самі летять до вух. Сперечаються не ті, що газардово грають в доміно. Це один із наших лає свою коханку. Йому кричать: »Браво, Гришка, крой!«

Гришка познайомився з коханкою в Києві: вулиця Толстого-5. Інтриґа відбувалася на моїх очах. Непогана дівчина успішно творила враження милої дівчини. Їй це вдавалося. Очам приємно було дивитися на її вроду. А тепер вона з іншим, а він:

— Ти ж, . . . мать!

На цьому перерву його нестриманий монолог. Не хочу ображати читача згадуванням слів, що не вживаються в книжках. Коханка своїм поводженням характеризує сама себе. Вона вміє бути привабливою. Вона не приховує свого власного розуміння життя. . . Її погляд: краще користуватись увагою дурного розтратчика, ніж розумного скупаря. Вона постійно жадає інших пригод. Хоче нових признань у коханні. (Хіба мало таких жінок). І виявляється, що зовсім не гнівається на Гришку. Говорить, прижмурюючи очі, дотепно, як бальзаківська куртизанка:

— Я така, якою зробили мене чоловіки.

Глянувши на цю жінку, хочеться подумати: почуття тільки тоді корисні, коли ми ними керуємо; не кожна людина може керувати сама собою, а кожна хоче керувати іншими. . .

— Пасажири, приготуйте паспорти! — прокотився наказ по вагоні. Стало так тихо, що звичайне хропіння якогось пасажира здавалося надто голосним.

— Прохання не міняти місця! Сусід розбуди сусіда! — голос другого енкаведиста.

Руки пасажирів посунулись до кишень. Я не цікавлюся перевіркою паспортів. На хвилину мою увагу полонив безпритульний, років чотирнадцяти. Він замотався в ганчірки. На пальті стільки латок,

що тяжко розпізнати, з якого матеріялу воно пошите. Він лежить клубком під лавою. Пальцями, що невідомо коли бачили мило, роздряпує на голові гноячі струпи. Просить мене, щоб я замаскував його своїми черевиками. Охоче виконую прохання. Він щасливо пересиджує перевірку.

НКВД шукає перед Москвою втікачів з в'язниць і концентраційних таборів НКВД. Вони тікають, маючи фальшиві документи. НКВД уважно приглядається і до відряджень. Це папір, що дає людині право перебувати в Москві зазначений термін. Старшим контролером НКВД — жінка. Висока і гарна. Пучки жовті від цигарок, як вуса у Сталіна. Розмовляє чоловічим голосом. Вона перед ліхтарем розгорнула папір. Шукає зфальшовані місця. Тонкі губи притиснені до зубів, описують дугу; її обличчя — камінь.

Ми не турбуємося про документи. Вербувальник уже переговорив з ким потрібно. Показав папери. Нас, як баранів на заріз, три рази рахували. Кожному зазирали в очі. І дивилися на фотознятки.

Коли контролери з вагону вийшли, безпритульний з радости чхнув. Я усміхнувся до нього: і ми подружили. Я виглянув у вікно. На пероні, похиливши голови, стоять вісім пасажирів. Біля них латані торби. Не привезуть батьки для дітей подарунків. Нещасні ті родичі, що ризикують волею, щоб для дітей дістати одежину. Мені стало їх жаль. По сіряках і витертих ягнячих шапках пізнаю, що це селяни з колхозів Харківщини. Хотіли побувати в Москві. Не знали, що до столиці світового пролетаріяту в'їзд для них заборонений. Мабуть, знали, бо квитки мали тільки до Калуги. . .

До колхозників підійшли три енкаведисти. Вони стрункі, гарно одягнені. В довгих шинелях. Акуратно поголені. Обличчя горять молодістю. Та колхозників не тішить, що вони заарештовані добрими хлопцями. Заарештованих відвезуть на місце постійного замешкання. Там дістануть характеристику про кожного зокрема. Коли заарештований має на біографії »контрреволюційні« плями, він без слідства поїде до Поправно-Трудових Таборів НКВД. Там йому змиватимуть »плями«. . .

Залізничник підійшов до дзвону, що висів на стіні двірця, посмикав за мотузку. Поїзд свиснув і від'їхав. Симпатичний пасажир, що досі сидів мовчки, почав оповідати, що на пашпортах існують таємні значки. Тільки спецвідділ НКВД знає їх таємницю. Він вийняв з кишені кусник паперу, написав декілька цифр, 1:

— Скажіть, що означають ці знаки? Хе, ніхто? Отож.

Всі мовчать. »Ребус« залишився не розгаданим, пасажир теж промовчав. Тільки в Рибінському Поправно-Трудовому Таборі НКВД я випадково розкрив, іншими вже давно розгаданий »ребус«. На пашпортах громадян Радянського Союзу стоять різні цифри. Наприклад:

Цифра 1 означає, що громадянин не має права їхати до Москви навіть з відрядженням. Прикордонна смуга.

12: громадянин позбавлений права перебувати в столицях Совєтських Соціялістичних Республік.

6: громадянинові забороняється жити в Москві, Києві, Одесі, Харкові, Баку і в Сталінграді. Також у прикордонних смугах СССР.

32: громадянинові заборонений в'їзд до обласних міст, індустріяльних районів. І в Україну.

Мій сусід — вроджений оптиміст. Він зовсім не цікавиться таємними цифрами. Сіпає мене за рукав (має погану звичку таку), розповідає, що українські селяни під час голоду (1933 рік) намагалися перехитрувати НКВД. Голод їх навчив. Висідали на глухих станціях перед Москвою. Вночі йшли по шпалах. Вдень переховувалися в лісах і болотах. Та прорахувалися. За голоду до всіх примосковських колхозів були розіслані розпорядження ловити тих, що розмовляють українською мовою або викликають до себе підозріння. . .

За спійманого українця активний москаль отримував три карбованці винагороди. В деяких колхозах із »спецзапасу«*), замість грошей, видавали два кілограми цукру. Винагорода була низька тому, що полювання на голодних українських селян не тво-

*) Спеціяльний запас.

рило труднощів. Спійманих часто без слідства везли до Поправно-Трудових Таборів НКВД. Батько для родини був навіки втрачений. Не зважаючи на сувору охорону НКВД, поодиноким українцям щастило дійти до Москви. І там досхочу наїстися хліба. Виснажені об'їдалися, помирали...

Москва не відчуває голоду. В чужинців, що мешкають у червоній столиці, витворюється враження, що й Україна не голодує. Уміло затьмарюється правда, щоб блищала брехня...

Громадяни, бережіть кишені!

Поїзд став біля Київського (колись Брянського) двірця в Москві. Ми з торбами й валізами йдемо до почекальні. Люди — як розворушений мурашник. Зразу відчувається Москва. До вух несуться якісь сюрчки.

Найголосніше чути слова:

— Громадяни, бережіть кишені! Купляйте газету »Вечерняя Москва!«

Кожен пасажир, кудись поспішаючи, кладе руку на кишеню. Боязко, підозріло оглядається. Людина в людині вбачає злодія. Надіятися на людей — добре, а не довіряти їм — ще краще. В мене не було грошей, але я також чомусь посунув руку в кишеню.

Ми отаборюємося в окремому кутку. Дехто з нас і тут знайшов тему для розмови. Людина така істота, що навіть там, де відсутня нагода, знаходить претекст виявити свою дурість чи мудрість...

Іде розмова, що злодії таємно співпрацюють з робітниками НКВД. Злодій злодія завжди пізнає. Робітники НКВД їх повідомляють, кого легше і доцільніше обікрасти. Вкраденими грішми діляться, як порядні люди. Для мене це не новина. Я знаю, що ки-

шенькові злодії всюди на двірцях співають одну пісню:

»Всюду деньгі, деньгі, деньгі,
Всюду денюшкі — друзя...
Без денег жізнь плохая,
Не ґадітся нікуда... «

Московські злодії, вітаючись, вживають слова »зіс«. Вітання пояснюють по-різному. »Знакомство і связь«. Або: »автомобільний завод ім. Сталіна«. Злодіїв не можна називати злодіями — гніваються. Уміло вирізати гроші з кишені — велике мистецтво. Вони вважають, що їхня професія наймудріша.

І тут на двірці ходять повії. Злодії називають їх »дешовкамі«*). Є »дешовкі« партійні і безпартійні. В партійних на грудях значок »КІМ« (Комуністичний Інтернаціонал Молоді). Можна побачити і з значком, на якому зображений Ленін в дитинстві. Повії гордяться (я не знаю чи вони мають рацію), що Ленін, мовляв, також хворів на сифіліс. Є такі »розумні«, що намагаються доводити, що сифіліс допоміг Ленінові створити революцію. Тоді його мозок працював інтенсивно. І не втомлявся, і тому швидко згорів. Опісля прогресивний параліч і смерть в Горках. На вшанування смерти Леніна досі співається популярна пісенька:

»Помьор, помьор наш Ільїч,
Єво разбіл параліч.
І не стало в нас атца,
Гоп-ца дріца, гоп-ца-ца...«

»Дешовки« до нас не підходять — досвідчені. Добре орієнтуються в людях. Обминають пасажирів з порожніми кишенями. Вербувальник поїхав до міста. Там десь рапортуватиме про наш приїзд. Щоб ми не були помилково заарештовані, він перед відходом повідомив про наше тимчасове перебування дижурному енкаведистові. Дижурний обкидав нас гострими поглядами. Він знав, що ми без документів, але не підходив.

Вербувальник тримає пашпорти в себе. Боїться, щоб ми не порозбігалися. Керується власним досві-

*) Дешева істота.

дом. Першій групі завербованих видав пашпорти і потім сам себе лаяв. Половина завербованих розбіглася, отримавши »подйомние«.*)

Опісля вони вираховуються із заробітної платні.

На вулиці Максима Горького

Пізній час. Патефон, чи то пак, кремлівські куранти, давно програли »Інтернаціонал«. Дурний настрій. На душі так, ніби я випив молока з оцтом. Дорога втомлює людину. Падає лапатий сніг. Де-не-де пройде запізнілий, від холоду зігнутий, москвич. Він відрізняється від провінціяла тим, що взутий в калоші і з парасолею. Бо в столиці вільний продаж калош. . .

Трохи пройшовши вулицею Горького, ми піднялися на другий поверх якогось будинка. Читач мені повірить, що я тоді зовсім не цікавився числом будинка. Пам'ятаю, що, коли йти по Горьківській від Красної площі, то будинок стоїть по лівій стороні.

В бюрі стали в чергу. Один завербований, зрадівши теплоті, почав лущити насіння. Йому зробили зауваження, присолене вишуканим матом. Він несміло вийняв з рота насінину. Обличчя налилося кров'ю. Аж шия почервоніла. Справді, від московських »матів« у свіжої людини можуть пов'янути вуха.

З б'юра по одній особі заходимо до іншої кімнати. Фотографуємося в різних позах. Заповняємо анкети. Відчинилися двері знов якоїсь кімнати. І знову нам казали заходити індивідуально. Тут заповняли анкети з такими запитаннями:

— Соціяльне походження?

— Хто з рідні позбавлявся виборчих прав?

— Чи був у білій, петлюрівській арміях?

— Чи відмовлявся від держпозики?

— Чи судився?

Мої молоді роки більшу частину граф робили зайвою. Після анкетних запитань від сусіднього стола я отримую усні:

— Ви комсомолець?

— Ще ні, — відповідаю я. Слово »ще« вживаю намірено.

*) Гроші, що видаються завербованому на дорогу.

— Треба бути комсомольцем.

— Намагатимуся. Думаю, що політично ще не достатньо підкований, — відповів я. Допитувач протирав хустиною розкішні окуляри. І продовжував:

— Підкуєтеся. Ви молода людина, енергії — хоч відбирай! Мусите знати, що капіталісти (я ніколи в житті не чув спокійнішого тону розмови) найбільше цікавляться Москвою. Вони невсипущі, як кроти. Вони щохвилини стежать за кожним рухом нашого вождя. (Він сказав ці слова так упевнено, що людина, не вірівши, готова була б повірити). Пам'ятайте про обов'язки радянського громадянина. А тепер ви більше, ніж громадянин! Маєте виняткове щастя бути мешканцем Москви. Москва — столиця і гордість трудящих усього світу! Тримайте вуха гостро. Головне — нікому не довіряйте. Довір'я — це мудрість дурнів. Ворог хитрий. Він може залізти у ваш молодий мозок, як кліщ під шкіру. Ви не помітите цього.

— Дякую за уважність. Тепер розпишіться ось під цією рискою, що ви нічого тут не чули, — закінчив розмову »слідчий«.

Я розписуюся. Рогові окуляри пронизують мене до кісток. І кажуть іти далі. Я почуваю себе приниженим — немов був на справжньому допиті. Підходжу до протилежного столу. Молода росіянка просить розписатися в книзі під останнім з черги підписом. Вона сиділа за столом і позіхала в кулак. Мені здавалося, що втома робила її очі ще чарівнішими. І покірно лагідними. І ця лагідність, як всемогутня сила, вигнала втому з мого організму, що був підвладний їй. Гарна росіянка, — подумав я. Її ніжне обличчя пригадало мені студентку Ірину. Надзвичайна подібність! Я хотів їй про це сказати, не насмілився.

— Товаришко Ілона, не затримуйте молоду людину, — звернулися до неї рогові окуляри. Ілона зарум'янилась: не чекала подібного зауваження. Винувато перепросила. В її руках сонна байдужість. Видно, що зовсім не задоволена своєю працею. Литовська газета, в яку Ілона зазирнула, вкравши вільну хвилину, переконала мене, що Ілона — литовка. Що примусило дівчину залишити батьківщину? Мабуть, червона армія?

Розписуюся, виходжу. За мною пішов наступний. Він також кінчив свою розмову підписом під словами: »про почуте тут — мовчатиму«.

Перша ночівля в Москві

Анкети відібрали. Ніч. Не гніваюся, бо не уявляю життя без анкет. Перед ранком приїжджаємо до ТЕЦ'у*). Всі втомилися, померзли. Нас завели до холодного дерев'яного бараку. Тут перебуватимемо тільки добу. Сьогодні вихідний день.

В бараці голі стіни. На помості свіжі стружки. Ні ліжок, ні лав. У дверях сніг. Не зважаючи на холод, ми намагалися спати. Ніхто не скидав одягу. Кожен клав голову на свою валізу, тиснувся до сусіда. Спина гріла спину. Жінки з чоловіками творили спільне лігво. Чим більше мерзнули, тим більше хотілося спати. Дрімали, а заснути не могли. Я пригадав свої ночівлі на двірці в Києві.

Лисоголовий хвастівець (мешканець міста Хвастова) скинув пальто і вкрився. Лежав у сорочці на підлозі. Черевики »сохли« під стіною. Мокрі онучі позмерзалися. В Москві багато снігу. Поки прийшли до ТЕЦ'у, в черевики насипався. Хвастівець позасував ноги в рукави, лаяв Москву. Найбрутальніше лаяв себе. Проклинав день свого народження.

Перед вечором ми зацікавилися ТЕЦ'ом. Ознайомлювалися з подвір'ям. Оглядали розпочате будівництво бараків. Серед подвір'я яма, як яр. На ній колись стоятиме електростанція.

Вранці ми прийшли до контори. Оформляли різні папери у відділі кадрів. Жінки отримали рукавиці і пішли працювати до арматурного цеху. Чоловіків приєднано до землекопів.

Всі новоприбулі говорили про зникнення хвастівця. Щирий був, і щирість його погубила. Він був викликаний з праці. І більше не повернувся. Його речі без догляду валялися в бараці. Їх частково розібрали мешканці. А решту передали до комори. Хвастівець був заарештований за те, що лаяв Москву. Дозволяється клясти тільки самого себе. Сек-

*) Тепло-Електро-Централь.

сот*), що доніс на хвастівця, розконспірований. Він нас супроводив ще з Києва. Тепер, виконавши завдання, повернувся. Очевидно, щоб приїхати з новою групою. Донощиків завжди багато там розмножується, де донощицтво добре винагороджується.

Я думаю, що нас навмисне тримали в холодному бараці. Холодом викликати ненависть не до холоду: хитра метода виявити »ненадійних«. Такі обставини примусили мене замкнутися в собі. Тішуся, що ніхто не підслухав розмову в вагоні з дідом. Необережно висловлені речення були б хитро перекручені. Чим більше сексот викриє ворогів, тим краще буде оцінена його праця.

П'ятирічка в чотири роки

В перші дні мені не вірилося, що я мешкаю в столиці СССР. Смітники біля цвинтаря, купи іржавих з-під консервів банок, обірвані і виснажені робітники, брудні рови з дохлими котами і собаками, дерев'яні з блощицями бараки. Одноповерховий, глиною обліплений дерев'яний будинок — головна контора ТЕЦ'у. А далі Срібний Бір — бідний сосновий ліс. Дерев'яні дачі**) за аеродромом обабіч Хорошовського шосе. Такі картини передмістя Москви.

Настрій прибитий. І від чого він може бути гарним? Треба бути дурнем, щоб сміятися з голоду, щоб радіти тоді, коли не смішно. Поруч злиденних пролетарів-землекопів живе... »вождь світового пролетаріяту«. Людина, що »ощаслививши СССР«, хоче »ощасливити світ«. Хоче. . . але світ не хоче »ощасливлюватися«. В цьому вся трагедія червоного царя. Скільки поем, віршів, повістей, романів, п'єс, баляд, брошур написано про царя Джугашвілі-Сталіна. Скільки віршомазів типу Лебедева-Кумача пітніє над новими дитирамбами. За кращий дитирамб Сталінові поет робиться сталінським лавреатом. Отримує десятки тисяч карбованців винагороди, ордени. І поет стає депутатом Верховної Ради СССР.

Треба мати червину совість. І цього мало. Треба мати совість Сталіна, щоб з усмішкою приймати по-

*) Таємний працівник.
**) Вілли.

дяки за щасливе життя від пухлих від голоду українських селян, що за конституцією навіки прикріплені до колхозів. . . Володимир Сосюра написав відомий вірш »Два сонця«. І також розбагатів. . . Отримав три ордени. За що? Бо він написав, що одне сонце в небі. Воно нікчемне, бо світить і пролетарям, і комуністам, і буржуям, і навіть. . . петлюрівцям. »Друге сонце — справжнє сонце!« Воно »мудре, геніяльне, большевицьке!« Що це? І які ж ви недогадливі — Сталін! Кремлівське сонце — батько комуністів і сатана для інших. »Поети оспівали б чорта, **якби чорт зробився переможцем« — влучно висловився великий Вольтер.**

Кожна праця приносить честь людині, — так я вихований. Пригадую, ще батько мій навчав мене, що »людина, що не працює, має життя без душі«. Та морози робили мою працю нестерпною. Багато робітників тікало з ТЕЦ'у невідомо куди. Вони не боялися, що за невихід на працю — в'язниця. Ризик — благородна справа, — говорили робітники про тих, що щасливо втекли. Подумаєш і зробиш висновок: суворі закони видали для себе »пролетарі«.

Я призвичаюсь. . . Але не до москвичів. Я українець. Я вмію на чужині призвичаїтися не призвичаюватися. Пристосовуюся до праці. Перед тим, як узяти лім у руки, я розрізав кашкет. Насунув на вуха так, що дашок упав на ніс. . . Підсунув вище очей, стало видно і тепло. Почав уміти не соромитися дівчат. Вони, щоб розважити себе, дивилися з вікон контори на землекопів. Між ними жодна не подобалася моїм очам. І тому я почув себе свобідно. . .

В кожного землекопа цератові рукавиці. Пошиті по-стахановському, бо незграбно. Людина в них подібна до опудала. Я, коли виписував їх, кепкував. Говорив, що без них тепліше. »Кладовщік*) відповів:

— Убери, дурню, плакатимеш, як дитина за соскою. Теліґенція,**) вашу мать. . . Побачиш.

Я не тільки побачив. Я на досвіді переконався, що в рукавицях — єдиний порятунок. В московський

*) Комірник.

**) Інтеліґенція.

мороз руками, зігрітими в кишені, брати залізо небезпечно. Долоні прикипають до лома.

— Хто не вірить, хай покладе язика, — жартували землекопи.

Я маю добрі черевики, але парусинові, не пристосовані до північної зими. Ноги в них — ніби опущені в ополонку. Рятуюсь, обмотавши черевики порваними штаньми: беру приклад з інших. З вій, брів скидаю сніг. Пальто, що збереглося, як пам'ятка про студентські роки, також без затримки пропускає холод. Коли над вікном розгорнути полу, можна побачити, як вона світиться. Не пальто, а сито.

На праці рятує від холоду лише праця. Наполегливо довбаю пісок ломом. Мерзлий пісок — камінь. Відколупую кусники, розміром перерізаної вздовж картоплини. Навіть іскри летять. Наколоте викидаю лопатою. Під кінець робочого дня сили зникають. Болять м'язи. Хочеться кинути лім у яму. І самому ломом упасти в сніг. І заснути. І замерзаючи, хоч перед смертю відчути тепло...

Тяжко працювати надміру, а спокійно — холодно. В перші дні руки боліли, як поперебивані. Раптова переміна праці: писав пером, а тепер ломом. Ідучи з праці до бараку, я запитував сам себе: що це? Кому потрібне виснаження пролетарів? Хіба ці земляні роботи не краще виконувати на весні? Чому непродуктивно використовується людська праця? Навіщо Максим Горький говорив, що »слово людина — звучить гордо!« »Гордо«, але... не по-людському. Чому? Бо Горький також сказав, що »коли ворог не здається — його знищують«. Женуть »до д'ної ями«.

П'ятирічка мусить бути виконана за чотири роки. Не плян існує для робітників, а робітники живуть для пляну. Всім давно відома формула російської »железной дорогі«: »Не дорога створена для публіки, а публіка для дороги«, — авторитетно заявив Ф. Достоєвський. Від цієї формули походять й інші формули. За несвоєчасне виконання пляну начальників обвинувачують у шкідництві. Називають їх запеклими ворогами народу. Підривачами сталінських п'ятирічок. Висилають на перевиховання до Поправно-Трудових таборів НКВД...

Начальник ТЕЦ'у — товариш Хуторецький і головний інженер тов. Воскресенський мають завдання від уповноважених міністерства електростанції (товаришів Карасєва, Дімітрова, Харітонова) будувати ТЕЦ шаленими темпами. На передмісті Москви розпочате (трикутником) будівництво трьох ТЕЦ'ів. Вони зашнурують Москву сіткою електричних дротів.

В гуртожитку

Від тютюнового диму — ніжна заслона над вікном. Тільки я не курю. І тому мене називають »маминим сином«. В кімнаті мешкає вісім осіб. Ліжко від ліжка віддалене на тридцять сантиметрів. Люди різного віку і професій. Одні пройшли »Крим і Рим«. Другі вже проскочили й »мідні труби«. Треті тільки починають пізнавати школу життя. Сьогодні — всі землекопи. У вільний час сидять або лежать на ліжках. На ліжку солом'яний матрац, дві ковдри: це державне, чи то пак, соціялістичне майно. В кімнаті стіл загальний. Гардероб немає — зайві. Кожен вночі пальтом укривається. М'який одяг заміняє подушку.

Несподівано прибували нові групи робітників. Люди переважно з Харківської области. Як і завжди, кімнат не вистачило. Двох осіб прикріпляли до одного ліжка. Підбирали пару так, щоб один працював у нічну зміну: тільки на лісозаводі робота йшла на дві зміни. Про недобрі житлові умови ніхто не розмовляв. Вірилося, що так на світі всюди.

Стіни закурені. Півметрові портрети Сталіна й Молотова освіжають кімнату. В теплу ніч мешканці прокидаються. Сірниками в щілинах випалюють блощиць. Це вже переходило в звичай. Дехто говорив, що почуває себе краще, коли перед сном знищить два десятки »кровопивців«.

Мешканці, що пройшли »мідні труби«, ставили ноги ліжок в консервні банки. В банки наливали води. Частина блощиць по дорозі до ліжка, топилася. Та це не приносило порятунку. Інші блощиці падали зі стелі просто на обличчя. Перевтомлені мешканці затикали вуха, спали.

Щонеділі ввечорі до кімнати приходили пропагандисти. І:

— Досить симулювати. Всі до п'ятої кімнати вивчати сталінську конституцію! Ніхто не сміє ігнорувати.

Робітники боялися »ігнорувати«. Інші слухати про »щасливе й заможне життя робітників Радянського Союзу«. На стіні в червоних прапорцях портрет Сталіна. Гасло написане синім чорнилом на шпалері: »Пролетарі всіх країн, єднайтеся в боротьбі проти світового капіталізму«.

Дід Павло (потіха нашого бараку) останньої неділі порушував дисципліну під час вивчення сталінської конституції. За це його розкритикували в стінній газеті: комсомольці проявили большевицьку пильність. Подія була така: замість прислухатися, що в якій статті пишеться, дід зрізував на ногах мозолі і стогнав. А на гарячій трубі парували його мокрі онучі. Два комсомольці довго крутили носами: запах ніся від онуч. Почали й інші оглядатися назад. Тоді комсомольці випхали старого в коридор. Він схопив під руки черевики і подибав, згинаючи ноги в колінах: старість не радість. Говорив хрипливо:

— Я ж казав, що маю мокрі онучі. Ноги побабіли, як руки в доброї прачки. Все мокре. Геть все треба просушити, старість. . . А товариш комсомолець вигнав мене слухати сталінську. . . А тепер бачите, яка лиха година.

Після читання конституції пропагандисти закликали бриґадирів до соціялістичного змагання. Перевиконанням стахановських норм треба подякувати Сталінові за конституцію, що проголошує волю, щастя і багатство всім. Щоб пропагандисти не тримали людей до пізньої ночі, бриґадири зобов'язувалися виконати норми.

Будівництво ТЕЦ'у не має кухні. В кожному бараці є окрема кімната з величезною плитою. Тут робітники готують собі їжу. Увечорі плита заставлена різноформними банками і каструлями. Найбільше виникає сварок за кращі місця. Кожен намагається швидко зварити вечерю, щоб мати час відпочити, попрати чи щось полатати. Кожен прагне поставити свою каструлю на найкраще місце. Творилися чер-

ги. Їжа часто пригоряла. Інколи гаряча банка з супом випадково вирівалася з рук. Падала на інші банки. В кухні робилося повно диму, їдкої пари, матюків. Московки, що жили в сусідніх двох кімнатах, дивували українців вишуканими кулінарськими здібностями. В присолений окріп вони кидали жменями свіжого натертого хліба. Варили. Трохи кислуватий хліб спочатку пінився. Потім здимався і булькав. Кипів до того часу, поки не перетворювався в кашу.

Я на Красній Пресні купляв пшона, картоплі і цибулі. Готував вечерю. Московки уважно спостерігали. Говорили, що »украйонец« уміє »партоліть«*). Я куліш варив на три дні. Вдень за вікном він перетворювався на лід. Інколи траплялось: беру каструлю, щоб розігріти, але каструля порожня. Хтось розігрів і виїв. Я соромився запитувати:

— Хто?

Шукати винуватого в таких випадках не варто. Мовчки варив новий, щоб не посипались на мою адресу слова:

— Індивідуаліст. Він, бачите, ще з буржуазними тенденціями. . .

І до мавзолею Леніна черга

Я сьогодні трохи занедужав. Лікар перед обідом звільнив з праці: грипа.

— Не загинеш, не пообідавши. Збирайся! Поїдемо до мавзолею, — озвався до мене співмешканець Василь. Я сердито тримаю в руках порожню каструлю: знову хтось виїв суп. І посудину залишив не вимитою.

Я не відмовляюся. Давно збирався поїхати, та не мав нагоди. Самому не хотілося. Групою сідаємо в омнібус ч. »4«. Їдемо декілька хвилин. Потім спускаємося в метро. Поминаємо Аеропорт, Білоруський двірець, бібліотеку »Леніна«, площі: Пушкіна й Маяковського. Висідаємо на Красній.

Попід Кремлем проходимо Красну Площу. Бачимо довгу чергу людей. І до мавзолею Леніна черга. Підходять два енкаведисти. Привітні, ніби вони й не

*) Варити.

енкаведисти. Вітаються. Чемно провіряють наші паспорти.

Черга до мавзолею складається переважно з приїжджих партійних вельмож. Тимчасово перебуваючи в Москві, вони не сміють не відвідати Леніна. Між ними легко побачити і »сірих людей«. Є і в дірявих черевиках, і в лаптях. В латаних свитах. Кожного смертного цікавить, як то на світі може бути таке диво. Людина лежить декілька років — і не чорніє. . .

Черга постійно рухається. Вона відрізняється від довгих черг за калошами тим, що ніхто не лається. І п'яних не видно. Відсутня бійка. Працівники НКВД снують попід чергою. Охороняють спокій, порядок. Насправді мають поважну функцію: уважно приглядаються до кишень. Може хтось тримає бомбу, камінь, залізо.

Перед мавзолеєм оголошується: з торбинками не заходити. Про таке розпорядження майже кожен знає. Хто має торбинку, кладе її без попереджень просто на брук. В кремлівській стіні за ялиною я бачу чорні квадрати. Там поховані соратники Сталіна: Куйбишев, Кіров, Орджонікідзе та інші.

Підійшла моя черга: по східцях іду вниз. Запахло вогкістю і трупом. В московському метрополітені ім. Лазаря Кагановича також б'є в ніс подібний запах. Стіни блискучі: викладені мистецькою рукою з червоного каменю.

В невеликій кімнаті — звичайна домовина: в ній лежить »святий комунізму«. Людина низького росту. З червоною кацапською бородою. Вилицюватий, як монгол. Брови і вії руді. Навмисне трохи зупиняюся, щоб краще розглянути. Отримую під бік легкого стусана в супроводі слова: »Ча-в-в-о«. Повз домовину треба проходити швидко. Зупинятися не вільно.

На варті два енкаведисти — »архангели«*). Кажуть, що вони міняються щогодини. Стоять, як кам'яні мумії — просто гарно глянути. Спустившись вниз по Красній Площі, відвідую музей. На особливо почесному місці лежить чорний кашкет, штани та

*) В советському слововживанні — вартовий.

інший одяг Леніна. Все зберігається з більшим піетизмом, як колись мощі святих.

Святий Афанасій в льоху НКВД

В музеї я пригадав переказ, відомий мені ще з дитинства. В Україні біля села Мгар (Полтавщина) на Мгарській горі стоїть манастир святого Афанасія. На свята сюди сходилися і з'їжджалися віруючі з усіх сторін України. Багато приїжджало й чужинців. Та завжди серед них найбільше було греків. Бо Афанасій теж був греком. Говорили:

— В похилі роки життя патріярх Афанасій з Одеси подорожував понад берегом Чорного моря. Перепочивши в Миколаєві, вирушив на Полтавщину. З Полтави прямував до Києва. Втомився. У Лубнях дозволив собі перепочити. Його причарували мальовничі краєвиди. Величезні столітні дуби, що збігали з Мгарської гори до ріки Сули.

Старий патріярх занедужав. Спочивав і під дубом молився. В молитвах помер. Селяни Мгару із священиком похоронили його. Тільки через декілька років греки відвідали могилу патріярха. Відкопали його тіло — воно було нерозкладене. Селяни відповіли грецьким священикам:

— Афанасій для вічного спочинку вибрав нашу землю. Ми самі за це вшануємо його.

Часи йшли. Українські селяни, хоч і терпіли страшний московський гніт, але свого слова дотримали. На Мгарській Горі виріс величний манастир. Він проіснував... до 1930 року. В 1932 році всіх чернців і священиків вночі пов'язано. Окремим ешельоном вивезено в дику тайгу.

Священика Г-я тримали в Лубенській в'язниці, що знаходиться за містом біля колишньої земської лікарні. ГПУ тортурами примусило його написати відречення від Бога. Відречення опубліковано в газеті »Червона Лубенщина« з такою приміткою: »Священик Г. відрікається на прохання всіх священиків і чернців манастиря«.

В 1934 році НКВД підібрало групу агентів, що рисами обличчя були подібні до типових греків... »Греки« під охороною НКВД приїхали на машинах до

манастиря. Селяни з ближчих сіл почали їхати і йти до Мгарської Гори. Їх було повідомлено, що святого Афанасія греки забирають до Атен. Вони протестували. Зверталися до греків. »Гості« жестами пояснювали, що зовсім не розуміють української мови. Приїхали з доручення Грецької Церкви, виконують розпорядження Вселенського Патріярха. Селяни молилися, примовляли:

»Патріярха? Святий Афанасій в Атенах почуватиме себе спокійніше. Тепер такі часи настали«. . .

Найактивніше бунтувалися мгарці. Вони знайшли в якомусь селі діда, що володів грецькою мовою: дід цього діда був греком з Херсонщини. Дід намагався порозумітися з невблаганними чужинцями.

— Навіть ми з ними не вміємо розмовляти, а куди ти, старе барахло, лізеш. Штовхнем, покотишся з гори, як торба, — відповіли енкаведисти посланцеві народу.

Мощі святого на ношах винесено на машину. Відвезено до »Греції«. . . Опісля стало всім відомо, що... святий Афанасій перебуває в льоху харківського НКВД: вулиця Чернишевського.

Дзвони з манастиря пущено на утильсировину. Комуністи поскладали ікони на купи і з церковними книгами попалили перед брамою. З розпорядження обкому компартії в манастирі зорганізовано »Скотсовхоз ім. В'ячеслава Молотова«. Не було чим тварину годувати — сухе літо попалило луги. А різати на м'ясо заборонялося. Ніхто не хотів іти до в'язниці. Начальники »Скотсовхозу« повеселішали, коли прийшло розпорядження весь »совхоз Молотова« загнати до вагонів і відправити до Калуги. »Совхоз« зліквідовано. . .

Манастир перетворився на тюрму. Тепер він називається »Дисциплінарним батальйоном«. За ґратами сидять ув'язнені красноармійці. На бані красується червоний прапор з серпом і молотом. Над брамою гасло: »Ленін вмер, але діло його живе«. Селяни читають гасло і, зідхаючи, говорять:

— Краще б Ленін жив, а діло його вмерло. . .

Ми колективно повертаємося до бараків. Зголодніли і втомилися. Мої думки були біля Мгару, в Україні. . .

Що сталося з Максимом?

В другій половині місяця я отримую аванс. Денний заробіток землекопа — два карбованці з копійками. Незадоволених немає. Страйкувати — нема чого. Уряд робітничий, проти власного уряду робітники страйкувати не мають права. Бриґадири пояснювали малий заробіток невиконанням виробничих норм. Норми майже не змінюються ні взимку, ні влітку. На весні земля відтане — зарплатня збільшиться. Хіба це не потіха?

В Москві різних товарів і всяких продуктів необмежена кількість. І тому в столиці гроші дорогі. За день праці землекоп може купити кілограм білого хліба. Від голоду загинути не можна. Всюди в хлібних магазинах крейдою на прайскурантних дошках написи: »Москхлєб«*), »Укрхлєб«**) та інший »хлєб«. Я завжди купую »укрхлєб«. Він з остюками і чорний, як земля. Як тісто прилипає до пальців. І, порівнюючи, дешевий. Я часто роздумував: на степах України золотим морем хвилюються пшениці — весь світ про це знає. А навколо Москви — піски, болота, куці ялини. Пшеничний колосок вважається екзотикою. Зате »Москхлєб« білий, як сніг. Правду співали в 1933 році опухлі селяни під колхозними тинами:

»Україна моя хлібородна,
Хліб Москві віддала,
А сама— голодна«.

І — весь світ про це не знає. . .

Вже третій тиждень в нашій кімнаті лежить хворий одесит. Жертва нещасливого випадку. Ніс ящик на машину: посковзнувся і впав. Переломив ногу. Одесит Максим — пропаща людина. Не визнає горілки. Говорить, що його душа приймає тільки найміцніший спирт і денатурат. Істина: дріб'язкова душа не може мати великих бажань. Максим спирт уживає, запиваючи холодною водою. І не дихає. Один надрізаний огірок лежить три дні: така закуска Максимова.

*) »Московскій хлєб«.

**) »Український хлєб«.

Майже нічого не ївши, одесит п'є цілими днями. І не прохмеляється. Тепер зсунувся з ліжка. Виснажений (ноги в колінах тремтять), на милицях прийшов до мене, і:

— Придбай собі повстяники, брате. Благаю тебе, врятуй мене, купи їх. На совість, стільки тобі не жаль. Не гніватимуся.

Я говорив, що не потребую. І не маю грошей. В Максима від страждань перекосилось обличчя. Він обережно згинав ранену ногу. Ставав передо мною на коліна. З сльозами на очах благав, щоб я десь позичив грошей і купив його повстяники. Переконавшися, що я не маю можливостей задовольнити прохання, скреготав зубами. Плач переходив у лють. Він кричав:

— Уб'ю! Купляй, бо вб'ю! Сонного заб'ю!

Він об поміст побив милицю. На руках повз до свого ліжка, тягнучи поранену ногу. Я пішов хворому на допомогу. Задовольнив його прохання, позичивши грошей в сусідній кімнаті. Від ношення повстяників відмовився. Вони були в дірках, без підошви.

Максим перестав мене турбувати. Негайно послав молодого робітника по денатурат. Моторний юнак Архип швидко повернувся. Одесит знову почав пити. Вночі тяжко ридав. Не плакав, а ридав. Я буду безпорадним, коли почну передавати словами зміст того трагічного ридання. Так, читач може подумати, що я перебільшую, назвавши ридання »трагічним«. Воно було глибоке, нервове, заразливе. Серце пронизувало. Спливало з найболючійших, найглибших ран душі. Не помилюсь, коли скажу, що душа в нього була. . . порансна. Рани на тілі мають властивість зростатися, а на душі — глибшати. Той, хто плаче на самоті, плаче щиро і гірко. Я це відчував. Я це знаю по собі.

Максим часто вимовляв слова »мамо«, »зірко«, »мої діти«. Коли до нього хтось приходив із запитанням, або з бажанням висловити співчуття, він гнівався, хвилювався. Відганяв від себе. В його очах прокидався звір. На земляному обличчі застигав вираз чогось розпачливого і одночасно жахливого. Але він не був мізантропом. . .

Одного дня (в обідню пору) я перший повернувся до кімнати. Хотів розігріти куліш і остовпів. В Максима з рота виходив безбарвний огонь. Губи почорніли, порепалися, зморщилися. Очі каламутні. Я набрав у склянку води. Вихлюпнув на обличчя: вода змочила чуб, чоло, полилася в розкритий рот. Максим дивився на мене переляканими, закам'янілими очима. І мовчав. І я побачив, що в його відкритих очах вода.

Я не знав, як маю в такій ситуації поводитися. Я побіг до сусідньої кімнати: кімната була зачинена. Повернувшись, я не побачив огню. Обличчя одесита змертвіло. Під очима розійшлися чорні плями. . .

Лікар говорив, що я в житті ще мало досвідчений. Треба було на декілька секунд закрити рот подушкою. Людина врятувалася б. Мені прикро було слухати ці докори. Я не мав звички лаяти сам себе: мовчав.

Після бідного похорону (Максима сторож закопав на цвинтарі), ми знайшли в одесита під матрацом лист з Одеси. В ньому писалося:

»Коханий Максиме!

Може б ти приїхав додому. Я вже четвертий місяць не піднімаюся з ліжка. Кашель роздирає груди, штовхає мене до ями. Коля (твій любий синок) подружив з безпритульними. Ходить брудний, аж чорний. Його мова груба; обличчя, як у дорослого. А Маруся хворіє на таку хворобу, що в мене від жаху посивіло волосся. Злидні погнали нашу дочку до порту. Боже, їй тільки тринадцять. Вона зовсім відмовилась від родини. Невідомо, де і як проходить її життя.

Коханий мій!

Колись ми були молоді, і, здається, щасливі. І ти був у мене мрійником. . . Ти любив життя понад усе, а дітей понад життя. І ти помилився: виявилося, що життя — це шлях смерти.

Якби не сусіди, я б давно вже померла. Протягом місяця до нас приходили гості. Прикладали пістоль мені до носа, але не били. Говорили: »Признавайся, де він, контра?«. А хіба ти »контра«? Ти ж тільки

за волю України. Перекидали все в хаті. Я мовчала. Рятуйся так, як можеш.

Твоя Зірка.«

Я подумав:

— Бідний Максим, він боявся »гостей« з червоними зірками на кашкетах. Він палко любив дітей. Кохав Зірку. І... свідомо запивши, несвідомо покинув білий світ. Хто він? Герой чи еґоїст? Ні — він, жертва »щасливого життя«.

Соловецький арештант

До бриґади землекопів прийшов новий робітник. Жовте, набрякле обличчя. Передніх зубів немає. Під очима воднисті мішки. Він не приховує свого минулого. Навпаки, говорить, щоб його називали »соловчанином«. Це слово зрозуміле для кожного громадянина СССР: не потребує жодних коментарів. Я швидко заприятелював з соловчанином. Він цікавий оповідач. Непоганий знавець людського життя.

Він сумує, що НКВД заборонило йому навіть наближатися до українських кордонів. Наказало жити на передмісті Москви: на очах аґентів. Щотижня він мусить ходити реєструватися. Щотижня давати звіт про своє життя: де був, що робив, що говорив.

Соловчанин, як батько, жаліє мене. І голосно називає »дурнем«. (Я не ображаюсь). »Дурнем« тому, що я захоплююсь, коли працюю. Постійно спішу. А пора вже врівноважитися. Кожну працю треба виконувати спокійно. Обмірковано — бо від гарячого серця і м'язам тяжко.

Землекопи обминають соловчанина. Він пригнічений, що має »нелюдський« вигляд. Тільки я не звертаю уваги. Називаю обірвану, виснажену людину своїм учителем. Він і тішиться і веселішає. Коли повертаємося з праці, він тихо уривками розповідає (тільки мені) про Соловки:

— Соловецький острів лежить на Білому морі. Він покритий мішаним лісом. Росте береза і ялина. Кінець довгої і холодної зими — найбільша радість. На провесні оживає життя. Прилітають птахи з материка. Арештанти їх зустрічають, як дорогих гостей. Вітають, як дорогу вістку від родини. На побе-

режжі скиглять чайки. Під узгір'ями сновигають вовки, лисиці. В долинах водяться зайці.

— Ченці — перші жителі острова. Вони тут шукали притулку для спокійного життя. Власними руками побудували манастир. Обгородили його мурами Соловецького кремля. Займалися тваринництвом і пасічництвом. Навіть хліборобством. І городництво давало гарні наслідки. Опісля були побудовані сукняні і шкіряні фабрики. За сукно ченці отримували сіль, сірники, гас, тощо. Жили майже вбого, бо скупчували багатство. Золоті скарби переховували в таємних норах.

— В часи царської тиранії на острів висилалися визначні цареборці. Вони тут мусіли жити до смерти. Першими цареборцями були українці. Останній кошовий отаман Січі Запорізької — Іван Кальнишевський чверть століття сидів у темному кам'яному льоху манастиря біля Секірної Гори. Назва гори походить від слова »сікти«. Кати сікли невільників розпареною березою.

— Після революції Дзержинський організував на Соловках СЛОН*). Цей червоний кат замінив білих. Він усіх ченців, що не встигли втекти, під мурами кремля постріляв за те, що вони не сказали, де заховане золото. Скарби знайдено в 1936 році випадково: вони лежали в льоху, що був на цвинтарі. Вхід до льоху був замаскований кам'яною плитою, яка лежала на могилі розбійника Кудеяра. Тоді була знайдена і шабля Кальнишевського, що мала ручку, оздоблену дорогим камінням.

Після кожного оповідання лице соловчанина покривав сум. Задумано говорив:

— Така історія Соловків. Від одного слова »Соловки« холоне кров у жилах.

Вечорами він приходив до мене. Ми грали в доміно. Він довідався, що я постійно щось пишу. Інколи накидаю сітку на фотознятку якогось співмешканця і малюю портрет. Він захопився моїм »мистецтвом«. Взяв кусник паперу. І за декілька хвилин з-під його обгризеного олівця виросла ориґінальна карикатура. На карикатурі я себе скоріше міг пізна-

*) »Соловецькі Лагері Особливого Призначення«.

ти, ніж на фотознятку, зробленому поганим аматором. Я його назвав мистцем. Він усміхнувся. Попросив паперу. Пообіцяв щось написати. Але не про Дніпрові краєвиди. (Це він кепкував з мене). Не про козацькі могили. Про могили на дні моря. . .

Соловчанин уже другий тиждень не відвідує мене. Під час праці задумувався. Чоло різалося ламаними зморшками. Брови завжди насуплені. Він мовчав. Я не насмілювався турбувати його замкнутість. А в неділю (пам'ятаю — тоді був соняшний день) я пішов його відвідати. Мене зацікавили могили. . . »на дні моря«.

Соловчанин розпоров солом'яну подушку і звідти витягнув зошит. Хоч у кімнаті нікого не було (всі поїхали до міста), він читав притишено. Позирав на вікна, на стіни. Говорив, що інколи в шибках стремлять очі. На стінах висять вуха.

Я співпережив життя соловчанина. Він — майже шепотом: — »Батька в революцію вбили красногвардійці, побачивши, що він перед вікном вивісив жовтоблакитний прапор. Через місяць червоні втекли і прийшли білі. Я лежав, зв'язаний біля матері на цвинтарі. На очах — хустина. Я чув плач матері. Денікінці знущалися з неї. П'яні примовляли:

— Нічаво, хохлушка нежная. . . Потерпі.

Вранці вони розв'язали мене і від'їхали. Я побіг з цвинтаря до хати. В нашій хаті ночували денікінські офіцери. Це вони вчора передали п'яним солдатам мою матір для »развлеченія«, а щоб я не галасував, мене зв'язали. В хаті розкидана постіль. Побите начиння. На помості чиясь закривавлена хустина. І жмуток пишних жіночих кіс, в які була заплетена голуба стрічка. Смерділо горілкою і тютюном. . .

Я швидко набрав у глечик води. Біг до матері. . . дитячий розум думав водою повернути матері життя. Я лишився круглим сиротою. Приїхав до Одеси. Жив у рідного дядька. Вчився у мистецькій школі. Мене чомусь завжди тягнуло до сиріт. Може тому, що я рано втратив батьків.

У вільний час я відвідував дитячу колонію. Безплатно вчив дітей малювати. Між ними були не буденні таланти.

Історія Одеської колонії безпритульних

За Одесою надбережні станції: Лонжерон, Середній Фонтан, Отрада, Великий Фонтан, Малий Фонтан, Аркадія, Золотий Берег і т. д. В Аркадії в 1905 році поміщик Павленко побудував на власні кошти для одеських учителів зразкові літні відпочинкові оселі. Гарні будинки з розфарбованими венеціянськими вікнами. З рошкішними бальконами.

Прийшла революція. Червоні комісари вбили Павленка на березі Лиману. Учителі латинської мови та інших »контрреволюційних« предметів покинули Одесу і пішли скитатися. Таким учителям не було місця в радянській школі... Відпочинкові оселі пустували. Під самі вікна росли бур'яни, замість квітів. В розбиті вікна літали птахи. Ластівки звивали гнізда.

В 1925 році оселі перетворилися на дитячу колонію безпритульних. Зі всіх сторін України звозилися сироти. Їх хапали на станціях. Ловили на базарах. Витягали з-під рундуків. Підбирали під тинами. Кількість безпритульних коливалася щомісяця від 5 до 7 тисяч. Залежно від кількости втеч і успіхів полювання.

Жовтнева революція не тільки посиротила дітей. Вона їх поділила на категорії. Так колись дід Дарвін клясифікував тварин. В колонії сироти по контрреволюціонерах були ізольовані від сиріт по революціонерах. Останні жили в кращих помешканнях. Харчувалися всі однаково. Майже голодували, і тому масово тікали світ-за-очі. Ховалися на смітниках. У розбитих вантажних вагонах, в порту під старими човнами. Заривались у вугілля. На Молдаванці вчилися розпусного життя. Їх ловили. І знову юрбами привозили до колонії.

Мешканці Одеси називали колонію »дитячим смітником«. Працівники НКВД охристили сиріт інакше: »блатними з надірваними душами«. »Надірвані душі« не корилися законам. Навіть відмовлялися йти до школи ім. Скрипника, що стояла поруч. Турбували вночі населення. Скупчувалися на глухих і темних вулицях і скверах.

Одеський Обком КП(б)У вирішив приборкати безпритульних. Біля колонії наказав побудувати в'язницю — поширений ізолятор. Непокірні сиділи за ґратами. Найжорстокіше карали їх за антирадянські пісні. Безпритульні це знали, і щоб »насолити на хвіст ГПУ«, любили співати:

»У Києві дощ пройшов,
А в Полтаві слизько,
Бережіться комуністи,
Бо Петлюра близько.«

Одного дня збунтувалася колонія: сміливі безпритульні за ізолятором, на таємничому цвинтарі, відрили труп свого товариша. Він був убитий кулею в потилицю і пересипаний вапном. Труп притягли на площу колонії. Перелякані діти тікали. Розповідали на вулицях Одеси про могили за ізолятором. . .

Органи ГПУ-НКВД мобілізувалися: окремі групи його співробітників переодягнулися в цивільний одяг. Полювали на безпритульних. Не досягали бажаних наслідків. Несподівано поліпшилися харчі в колонії. Звідкись появився навіть білий хліб. Про це довідалися діти. На солодкий чай, як мухи на мед, самі збігалися.

Тоді в колонії я познайомився з шістнадцятирічною сиротою Ларою. Дочкою розстріляних батьків. Вона не могла забути жахливу картину з свого дитинства. Вночі якісь солдати, що мали на кашкетах такі зірки, як зараз має ГПУ-НКВД, — говорила вона, — вирізали ножами на плечах батька пагони. Пагони з большевицького погляду — це емблема, що гуртує »буржуазні сили проти комуністичних антипагонних революційних ґвардій«. Закотили шкіру аж до шиї. Закривавили груди. Потім закололи зв'язаного. Матір заарештували, і як у воду впала. Всі сліди загинули.

Лара мала ніжну музикальну душу. Коли співала пісню »Хіба ж хто кохає нерідних дітей«, то плакала, сама цього не помічаючи. І я плакав: її дитинство — це моя автобіографія. Лара — соловейко ранньої весни. Її дзвінкий голос розчулював найчерствіші серця. Озивався талант співачки. А що сталося потім? . . .

Кривавий »Кінофільм«

»В 1926 році з Москви приїхала група артистів. На площі колонії проходять загальні збори. Трибуна заквітчана червоними прапорами. Портретами Маркса -Леніна-Бухаріна. Кучерявий московський комсомолець — товариш Подпадьомкін (він приїхав з артистами) впевнено і дзвінко говорить:

— В буржуазних країнах капіталісти знущаються з дітей. Тероризують, виснажують голодом і надмірною працею. Діти хворіють. Хворих топлять у морі, як непотрібних кошенят. І тому ми хочемо хоч деякою мірою — в кінофільмі показати щасливим громадянам Радянського Союзу трагедію пролетарських дітей в лабетах міжнароднього капіталізму.

Діти слухають захоплено. Молодші порозкривали роти, як курчата в спеку. Вони загіпнотизовані. Комсомолець ще з більшим артизмом продовжує:

— Діти, всі пам'ятайте, що партія і уряд — ваші рідні батьки. Вони піклуються вами. Вони прислали нас до вас. Ви завтра масово візьмете участь в накручуванні нового фільму. Фільм називається »В пазурах світової буржуазії«. Артисти оцінять ваші здібності. Найталановитіші діти від'їдуть до Москви. . .

Ввечорі на дверях кухні появилися списки. Ранком від'їжджає до берега тільки частина безпритульних. Я тішуся, що веселиться Лара. Вона також на списку. А хто не їде, повісив голови: їх повідомлено, щоб готувалися на позавтра.

Артисти, що чомусь не були подібні до артистів, повчали дітей:

— Треба прислухатися до вказівок кінорежисера. Проявляти якнайбільше смілости. Не треба боятися моря. Під водою біля корабля буде міцна сітка. Ніхто не втопиться.

— Велика відповідальність падає на дівчат. Вони матимуть нагоду проявити артистичні здібності. Доведеться багато плакати. Рвати суконки. Піднімати руки до неба. Хапатися за коси.

Діти плескали з радости в долоні і підскакували, як танцюючі дикуни. Колонія вночі гула карнавалом. Старші діти до ранку з власної ініціятиви розграва-

ли ролі потопаючих і божевільних. Кожна дівчина вже уявляла свою постать в кінофільмі. Одна одній показувала, як рватиме коси. Як у розпачі кричатиме:

— Смерть капіталістам! Хай живе комуна! Діти пролетарів усіх країн, єднайтеся!

Восьмирічні діти товклись на ліжках. Розкидали руки. Удавали потоплених. Вигукували:

— Рятуйте, нас топлять прокляті буржуї пузаті. Бийте їх!

Я був у колонії. Я до півночі розмовляв з Ларою. Бажав їй найкращих успіхів. Жив її почуттями. Вона сміялася крізь сльози радости. Говорила, що все-все віддасть, щоб бути артисткою. Така її мрія. Таке її нестримне бажання. О сьомій годині ранку я прийшов її проводжати. Вона вже чекала на мене. Кінопрацівники групами возили дітей до берега: всі діти отримали в паперових торбинках харчі. Кожній дитині припав кусник ковбаси, булочка і пара цукерок.

Море спокійне. І, як ніколи, лагідне. Хвилі покриті соняшним шовком. На березі людей немає — ще ранок. На морі погойдується старий тритрубний корабель: музейна рідкість, що без ужитку стояла десь у кутку гавані. До берега підходять баржі. Восени на цих баржах з Херсону пливуть кавуни до Одеси. Тепер ними перевозять сиріт до корабля.

Лара відбігла від юрби. Вона, як Гафійка Коцюбинського, ластівкою прилетіла до мене. Міцно схопила за шию. І так плаче, так плаче. Сльози блискучі, як перла. Круглі, як горох. Котяться сльози з чарівних очей на ніжні, як пелюстки, щоки. Лара:

— Коханий, ти — життя моє! Я чомусь так боюся води. Мені й циганка ворожила, щоб я завжди боялася моря. Погано виконаю ролю. Оганьблю тебе. Оганьблю весь світ! Не пусти мене, коханий! Я тебе послухаю. Я більше люблю слухати, ніж наказувати. Сьогодні моє серце, як розрізане... Пусте, одубіле.

Я цілую її. Кажу:

— Спочатку буде тяжко і страшно. А потім все забудеш... Боюся не пустити, щоб опісля не нарікала! Радій. Розумний сміх корисніший від дурного смутку.

— Іду, любий. Чуеш, мене вже кличуть. Виконаю найтрагічнішу ролю! І буду щаслива! — промовила Лара. Поклала мені в руки мокру від сліз хустину. Від'їхала останньою баржою. Я притулив хустку до лиця. Вона побачила і весело засміялася. Кинула пару слів:

— Геть сльози з очей! В море сльози!

На катерах сиділи кінооператори: накручували фільм. Діти цвіли на чардаці, як мак у степу. Катер потягнув корабель. А коли корабель сховався і видно стало тільки труби, стався вибух. Блиснув огонь. Диму майже не було. Я, як божевільний, бігав над морем і кричав:

— Рятуйте! ! !

На мій крик збігалися прохожі. В кожного на лиці застиг вираз жаху. Як з-під землі появилися працівники ГПУ-НКВД. Відганяли аркадівців від берега. Схвильовані одесити сперечалися. Галасували. Прибули на допомогу червоноармійці. Стали ланцюгом. Огонь потонув у морі. . . Море спокійне. І, як ніколи, лагідне. Хвилі покриті соняшним шовком.

В червні 1926 року потоплено дві тисячі сиріт. . . На площі колонії відбувалися збори. Комсомолець Подпадьомкін говорив:

— Ми всі прибиті глибоким сумом. Низько схиляємо чола над загинулими радянськими дітьми. Дорогі наші квіти, знайте, що буржуазні шпигуни і диверсанти всюди попролазили. Вони на заводах і фабриках. Не хтось інший, а вони потопили невинних дітей, щоб викликати ненависть радянських громадян до партії і уряду. Хитра гідра контрреволюції!

— З радістю повідомляю: шпигуни спіймані! Але ми не мали можливостей врятувати дітей. Вони пішли на дно моря. . . Діти, що зараз слухають мене, мусять вимагати найжорстокішої кари для них!

— Постріляти їх, постріляти! — гули збуджені діти.

— Ваші прохання будуть виконані, — закінчив промову Подпадьомкін. Про кінофільм вже ніхто не згадував. Безпритульні горіли ненавистю до буржуазних диверсантів. Часопис »Чорноморська комуна« мовчав.

Аґенти ГПУ, переодягнені на кінооператорів і артистів, проявили забагато активности. Передчасно потопили корабель. Не дали йому сховатися за обрій. За це заплатять. . . життям. Треба було потопити дітей далі від берега. Трагедію сховали б хвилі. В колонії товариш Подпадьомкін оголосив би, що після накручення фільму дітей відвезено на Кавказ відпочивати. Розіслано в різні сторони Радянського Союзу. . .

Мені стало ясно: потоплені — діти контрреволюціонерів. Життя показало, що їх перевиховати не можна. Чому? Багато, дуже багато між ними таких, що особисто бачили, як від червоногвардійських пістолів і шабель загинули їхні батьки. Радвлада боялася, щоб »неблагонадійні діти« не заразили інших своїми оповіданнями про батьків. Влада боялася законних месників. І заздалегідь розправилася з ними.

Я десять років просидів у Соловецькому концентраційному таборі за те, що написав картину палаючого корабля. І море, і огонь, і весь світ був закривавлений. І моя розіп'ята душа. . . Не маю смілости хвалити власний твір. Але скажу, що я цей твір написав кров'ю серця. І не міг витерпіти. Показав картину іншим. А через тиждень пішов на Соловки«. . .

Соловчанин закінчив читати. Мелянхолійно взяв мене за руку, і:

— Пройдуть віки. . . Хвилі моря плескатимуть об круті береги казкову славу своїй кінозірці. Найтрагічнішій Ларі. Дівчині, яку я любив. О, любов! Вона приходить так, як і відходить — обминаючи нашу волю. Та справжньою любов'ю може любити тільки той, хто готовий за неї тяжко страждати.

— Не продай мене, молодий брате! Я знаю, що дурень, що вміє мовчати, може обманути найхитрішого балакуна: і я на Соловках мовчав, як камінь, хоч зовсім не вважаю себе дурнем. Я нікого не перехитрив, і ніхто не перехитрив мене. І тому досі живу. А що з цього нелюдського життя. . . Найкращі роки моєї молодости пройшли за ґратами. І навіщо це все я тобі кажу? Повідомлю одне: для бездушних я ніколи нічого не розповідаю з почуттям. Вони почуття сприймають, як Пітагорову теорему.

Я був розчулений: соловчанин це бачив. Я вийняв з кишені ніж. Поклав перед ним і сказав:

— Власною рукою напишу листа, що життя сам собі вкорочую за правду святу, хоч за правду герої борються, а не накладають на себе руки. Або вір, або переріж мені вени. Хочеш? Знаю, що страх — велика сила.

Обнялися. Я сказав:

— Про колонію, я чув від батька. Ця історія добре відома одеситам.

Дивна історія! Пам'ятаєте, з Одеси відходили пароплави до Еспанії. Вони везли для еспанських дітей цукор, яйця, молоко. Це широко пропагувалося в газетах. Тепер декілька тисяч еспанських дітей перебуває в СССР. Їх виховує, здається, комуністка Ібарурі. Діти — сироти еспанські, виростуть комуністами. І тоді комінтерн пошле їх, фанатиків, до Еспанії. Вони там робитимуть страйки. Зроблять пролетарську революцію. І демонструватимуть фільми про щасливе дитинство в СССР. Еспанці заздритимуть тим дітям, що живуть і виховуються в СССР. Ширитимуть ряди комуністів.

— Вибачте, я б з приємністю прослухав ще раз ваші записки. А що ви хочете робити з рукописом? — запитав я.

Соловчанин виконав прохання — прочитав вдруге. І порвав манускрипт на кусники. Вкинув у миску і підпалив. Папір горів, а соловчанин промовляв:

— Правда — ворог людини. Її не можна писати. Говорити правду, значить, учинити злочин перед Сталіном. Я написав, щоб побачити, як істина виглядає на папері.Тепер мені на душі від цього полегшало Недаремно говорять, що тій людині легше жити, що вміє плакати.

Я:

— Розумію вас. Але мене хвилює одне: чому ви мені довіряєте?

Соловчанин сказав, що тяжко жити на світі, нікому не недовіряючи. Потім додав, що Соловки навчили його впізнавати людей. Якщо в мені помилився — не біда. Вмирати не тяжко, коли смерть стає порятунком.

»Всьо хорошо, прекрасная маркіза«

На дверях контори ТЕЦ'у (біля таблиці табельника) свіже оголошення: три бриґади землекопів тимчасово від'їжджають на північ від Москви. Там провадитимуть підготовку спеціяльного лісового матеріялу. На списку й моє прізвище. А соловчанин відхилений: лікар виявив анемію. Я призвичаївся до нього, і не хотів би розлучатися з другом. Прощалися, як брати. Тільки втративши друга, можна пізнати його ціну для себе.

Наш вагон причепили в кінці ешельону. І на дворі і у вагоні холодно. Кожен сідає на свій клунок. Полами прикриває коліна. Обкутується ковдрою.

— Дихайте, товариші. Надихаємо, і буде тепло, — потішає сам себе рудий Прокіп. Ніс у нього почервонів і має синій відтинок; на волосинах, що виглядають із ніздер, біліє мороз. У щілини дверей летить дрібний порох.

Надихали: і, здається, потеплішало. Пройшло пів години. Вагони заскрипіли, як колеса немазаного воза. Ешельон покотився. Ми мусіли танцювати »гопака« без музики. Мої зуби цокотіли, як молотки на ковадлі. А вітер виводив сопраном. Скавчав, як поранений кундель. Вдирався до вагону з жалісним риданням. Тоді ми всі на хвилину замовкали. Нагострювали вуха. У заґратованих вагонах, з яких складався наш ешельон (коли не враховувати останній вагон), їхали селяни. Українських колхозників за невиконання »м'ясопоставки ґасударству« з сіл женуть до районового відділу НКВД. А з району — на північ... Їхали також робітники і робітниці. Їх везуть до поправно-трудових таборів НКВД за невихід на працю. Вони покарані законом за спізнення, за підрив соціялістичного змагання, за антирадянську аґітацію...

У вагоні я наймолодший. Тому мені доводиться стояти біля дверей. »Молода кров холоду не боїться«, — озивається до мене Прокіп. Він полатаною рукавицею згрібав сніг із дощок. Кидав у рот, бо хотів пити. Я зазираю в щілину: сніги, береза і сосна. Де-не-де трапляються села. Дерев'яні хати з мініятюрними вікнами, занесені снігом. Ні шляхів, ні стежок.

Перед обідом приїжджаємо до міста Рибінськ. Наш вагон негайно відчепився. Ешельон з арештантами через Ярослав і Воломду помчав до Архангельська. Ми заходимо на двірець до ресторану. Їмо суп, пшоняну кашу, п'ємо чай. Мешканці Рибінська сиділи за іншими столами. В пучках тримали по грудочці цукру. Торкалися кінцем язика до грудочки перед тим, як випорожнити шклянку чаю. Вони грілися. Їхні носи, щоки, підборіддя від пари розпухали. Вони жартували. Відчували приємність. Напившись, зав'язували в ріжок хустини недосмоктаний цукор. Замотували лиця довгими теплими вухами своїх шапок і відходили.

Зігрівшись, ми також покинули ресторан. Вулицею кривуляло двоє п'яниць, а за ними біг кудлатий собака. В одного з кишені виглядала жовта пляшка одекольону — в Рибінську горілки немає... В п'яниць груди розчервонілі. Вони майже до пояса голі: ні на сорочці, ні на піджаці немає ґудзиків. Веселі приятелі, обнявшись, розмахують руками. Співають щодуху:

»Всьо хорошо, прекрасная маркіза.
Всьо хоро-шо-о-о-о. . .«

Ми поминули п'яних. Перейшли місто. І вузька стежка повела нас у густий ліс: я забув згадати, що на двірці нас чекав провідник. Тепер він з нами. Мовчить, як пень. В лісі затишно. На шостому кілометрі (на березі ріки Шексна) розташований Рибінський поправно-трудовий табір НКВД. На брамах ми побачили двометровий портрет Сталіна. Стоять з ґвинтівками червоноцокі вартові.

— Стой і не шевелісь! — вигукнув вартовий. Яке миле в нього обличчя! Чисте, жодних прищів. Майже жіноче. А який жорстокий крик. Ми стали, як укопані. Дід Прокіп ногою, як лопатою, підкинув вгору сніг. І також повторив: »і не шевелісь«. Наш провідник показав вартовому папери. Пішов до табору і негайно повернувся з начальником управи — товаришом Вакулевим. Начальник (це найбільше кидалося в очі) тяжко і часто дихав. Ніс гачком, а з очей віє північним холодом. На устах мертва усмішка. До нас підійшов головний інженер будівництва гідро-вузла тов. Трєсков. Цей навіть привітався.

Перекинувшись словами, ідемо до табору. Вартові стукають закаблуками. Розміщуємося в трьох кімнатах житлового будинку таборової охорони. Маємо тепле помешкання. Почуваємось зовсім непогано. По коридорі часто пробігають молоді жінки енкаведистів. Вони не відповідають байдужістю на жарти приїжджих »москвичів«.*) Серед нас згодом знайшлися такі, що користувались увагою цих жінок.

Пройшло п'ять днів. Начальник караула тов. Романов довідався, що я »грамотний парєнь«. Закликає до себе. Погоджуюсь через день (після праці) вчити його дочку Тетяну. Тетяна боїться батька. Він часто заходив, усміхаючись, до хати. Запалював цигарету. Мовчки знімав пояс. Хапав за шию дочку. Нагинав голову до помосту. Оголював тіло і безжалісно бив. Я не знав, як маю в такі хвилини поводитися. Говорив, що Тетяна уважно вчиться. Чотирнадцятирічна дівчина не плакала: вже призвичаїлася. Ставала, як тигриця, люта. Високо і часто піднімалися її визріваючі груди. Коли батько виходив, говорила:

— Кат! Кат! І ще раз кат! Він призвичаївся в ізоляторі катувати арештантів. Маму мою бив, поки захворіла і померла. (Вона говорила з раптовими павзами, на мить задумуючись).Тепер має коханку. І не одну. А ви кохаєте когось?

— Я? Ні. Залишімо це, Тетяно, добре? Прошу читати далі, — відповів я.

— І ви жорстокий. Всі мужчини такі. А я вас поцілую. — Втираючи з щоки сльозу, казала Тетяна. — Хочете, втечу з Вами до Москви. Не дивіться, що я... Я можу бути жінкою.

Я дивився в очі цій напівдитині. Я не знав, що відповідати. Вона була сміливa і одчайдушна: нею керували збуджені почуття. Вона дивилася на життя очима дорослої жінки. Вона особисто бачила, як батько приводив до хати коханок. . .

— Батько думає, що я не чую. Я трохи відкрию очі і бачу: він грається з коханкою, як звір. Б'є її по

*) Тому, що ми приїхали з Москви, нас тут назвали »москвичами«.

тілі. Хапає за голі груди, — говорила Тетяна, все називаючи власними назвами.

Батько Тетяни алькоголік. І вірний енкаведист. Дбає про дочку не з батьківських обов'язків. Він отримав від політрука*) зауваження: його дочка, не червоніючи, кокетує з одруженими чоловіками, а їхні жінки обурюються...

КІНЕЦЬ

Першого тому, частини першої

*) Політичний керівник.

ЗМІСТ

1. ПЕРЕДМОВИ:

Англійська . . . . . стор. 7
Французька . . . . . -"- 9
Німецька . . . . . -"- 11
Українська . . . . . -"- 13

2. РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

В ІНСТИТУТІ:

Викликає секретар комсомольської організації . . . . . -"- 15
Політізолятор в Центральній бібліотеці України . . . . . -"- 17
Біля будинку НКВД: вулиця Чернишевська . . . . . -"- 18
В редакції »Соціялістична Харківщина« . . . . . -"- 18
Діло Но.? . . . . . -"- 20
Виявиться, що я ворог народу . . . -"- 21
Як Сталін був врятований від арешту . -"- 22
НКВД потребує ворогів народу . . -"- 23
Арешт батька . . . . . -"- 25
»Всіх панів до одної ями« . . . . -"- 26
Повернувся начальник військової школи . . . . . -"- 28
Втомилися, тікаючи від комунізму . -"- 29
Ганебні плями на тілі . . . . -"- 31
Лист від матері . . . . . -"- 32
»Наказ« генерала виконаний . . . -"- 34
Генерал зустрічався з Троцьким . . -"- 34
Дочка секретаря Компартії України в льоху НКВД . . . . . -"- 36
Останні дні перед втечею . . . . -"- 37
Залишаю Харків . . . . . -"- 37

3. РОЗДІЛ ДРУГИЙ

44-ЄНАКІЇВСЬКА ПОПРАВНО-ТРУДОВА КОЛОНІЯ НКВД

Подвиг червоних партизанів . . . -"- 39
Як викрито »ворога народу« . . . -"- 41
Вона зрадила НКВД . . . . . -"- 43
Краматорськ — індустріяльне пекло . -"- 45
На комуністичних смітниках . . . -"- 46
»За мудрість Сталіна і тєлосложеніе Муркі« . . . . . -"- 48
Сталін на пароплаві »Володарський« і промова шефа НКВД Ягоди . . . -"- 49
Таємниці Шпіцберґену . . . . -"- 52
Торгівля молодими українками . . -"- 54
Любовні пригоди голови держави М. І. Калініна . . . . . -"- 56
Моя розмова з майором НКВД . . . -"- 58
44-Єнакіївська Поправно-Трудова Колонія НКВД . . . . . -"- 60
»Політичне навчання« між в'язнями . -"- 62
Молиться, щоб Бог урятував християн від п'ятирічки . . . . . -"- 63
Він дав щигля в лоб Сталінові . . . -"- 65
Весела міміка і її успіхи . . . . -"- 66
Як Стаханов став журналістом . . -"- 68
Який пароль червоної агітації . . -"- 69
Кар'єра казахського чабана Акима Джамбула . . . . . -"- 70
Розмова редактора з робітниками . . -"- 71
Жінка редактора — дочка куркуля . -"- 73
Розмова в кінотеатрі . . . . -"- 75
Будні совєтського журналіста . . . -"- 77
Моя розмова з священиком, що відрікається від Бога . . . . . -"- 80
»Завидуйте, я громадянин Радянського Союзу« . . . . . -"- 82
Спогади учасника московсько-фінляндської війни . . . . . -"- 83
Чи правду говорив В. Ленін письменникові Уелсові . . . . . -"- 85
Втеча від арешту . . . . . -"- 90

»Чорний світ« Києва . . . . . -"- 92
Я боюся себе тому, що мене бояться
люди . . . . . -"- 95
Останні дні в Києві . . . . . -"- 96
Відвідую Вевховну Раду УССР . . -"- 98
На вулиці Льва Толстого Но.5. . . -"- 101

4. РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ЖИВУ В МОСКВІ

В дорозі . . . . . -"- 104
Пасажири, готуйте пашпорти . . . -"- 108
Громадяни, бережіть кишені! . . -"- 111
На вулиці Максима Горького . . . -"- 113
Перша ночівля в Москві . . . . -"- 115
П'ятирічка в чотири роки . . . -"- 116
В гуртожитку . . . . . -"- 119
І до мавзолею Леніна черга . . . -"- 121
Святий Афанасій в льоху НКВД . . -"- 123
Що сталося з Максимом? . . . . -"- 125
Соловецький арештант . . . . -"- 128
Історія Одеської колонії безпритуль-
них . . . . . -"- 131
Кривавий »Кінофільм« . . . . -"- 133
»Всьо хорошо, прекрасная маркіза« . -"- 138